

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU
VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bədəlova Zeynəb Sərdar qızı

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

**“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU
VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 404

Magistrant:

Bədəlova Zeynəb Sərdar qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos.Kazımov Rahib Nadir oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

**i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi
oğlu**

_____ **imza**

BAKİ - 2021

Elm andı

Mən, Zeynəb Bədəlova Sərdar qızı and içirəm ki, “Sənaye müəssisələrində kreditor borclarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Kreditor borclarındakı dəyişikliklərin dinamikası, tərkibi, quruluşu və keyfiyyəti, habelə artma və ya azalma intensivliyinin cari aktivlərə yatırılan kapitalın dövriyyəsinə və nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə böyük təsir göstərməsi ilə əsaslandırılır.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi sənaye müəssisələrində kreditor borclarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsidir. AR qanunvericiliyinin tələblərinə, həm də beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğun olaraq hesablaşmaların, kreditor borclarının uçotu üzrə nəzəri və metodoloji müddəaların hərtərəfli öyrənilməsidir. Habelə, mövcud hesablaşma sisteminin uçotunun təkmilləşdirilməsi, hesablaşmaların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və kreditor borclarının metodları üzrə praktik tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, habelə balans ümumiləşdirilməsi və müşahidə və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici nəzəriyyə və təcrübədən əldə edilmiş biliklərin öyrənilməsini və ümumiləşdirilməsini, təhlil, mühasibat, qiymətləndirmə, kreditor borclarının auditini, eləcə də bütövlükdə müəssisənin hesablamaları üçün hesablama və analitik prosedurların həyata keçirilməsini əhatə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda ölkədə Covid-19 koronavirus pandemiyası və hərbi vəziyyətlə əlaqədar olaraq bütün məlumatlar yalnız internetdən əldə edilmişdir. Yetərli məlumatın olmaması tədqiqat işinin məhdudiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi kreditor hesablaşma əməliyyatlarının uçotunda müşahidə olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Praktiki əhəmiyyət işin nəticələrindən hər hansı bir fəaliyyət sahəsində tam və ya qismən istifadə oluna bilməsindədir. Təklif olunan tədqiqat nəticələri müəssisədəki kreditorlarla işin daha səmərəli olmasına kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: Mühasibat uçotu, kreditor borcları, kontragentlərlə hesablaşmalar, kreditor borclarının uçotu, audit

“IMPROVEMENT OF ACCOUNTING AND AUDIT OF CREDITOR'S DEBT IN INDUSTRIAL ENTERPRISES”

SUMMARY

The actuality of the subject: The dynamics, composition, structure and quality of changes in accounts payable, as well as the intensity of increase or decrease have a significant impact on the turnover of capital invested in current assets and, consequently, the financial condition of the enterprise.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to improve the accounting and audit of accounts payable in industrial enterprises.

Used research methods: Analysis, comparison, as well as balance generalization and observation, etc. in the research work. methods were used.

The information base of the research: Covers the study and generalization of knowledge gained from local and foreign theory and practice, analysis, accounting, valuation, audit of accounts payable, as well as the implementation of calculation and analytical procedures for the calculations of the enterprise as a whole.

Restrictions of research: Currently, all information on the Covid-19 coronavirus pandemic and the military situation in the country is available only from the Internet. Lack of information is a limitation of research.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is the development of relevant recommendations to eliminate the shortcomings observed in the accounting of creditor settlements.

Scientific-practical significance of results: The practical significance is that the results of the work can be used in full or in part in any field of activity.

Keywords: Keywords: Accounting, accounts payable, settlements with counterparties, accounts payable, audit

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ARDNŞ

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti

ƏDV

Əlavə Dəyər Vergisi

MHBS

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN UÇOT-ANALİTİK TƏMİNATININ NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI	12
1.1. Borc öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və onların uçotunun təşkilinin nəzəri əsasları.....	12
1.2. Kreditor borclarının Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun uçot qiymətləndirilməsi və açıqlanması məsələləri	15
1.3. Kreditorlarla hesablaşmaların uçot-analitik təminatı sistemində uçot, audit və iqtisadi təhlilin qarşılıqlı əlaqəsi	22
II FƏSİL. KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN, TƏHLİLİNİN VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	30
2.1. Kreditorlarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunun təşkili	30
2.2. Kreditorlarla hesablaşmaların təhlili metodikası	37
III FƏSİL. KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU, AUDİTİ VƏ TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	49
3.1. Kontragentlərlə hesablaşmaların uçotunun Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması	49
3.2. Korrektə edilmiş göstəricilər əsasında kreditor borclarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	56
3.3. Kontragentlərlə hesablaşmalar üzrə mühasibat uçotunun auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76
Cədvəllərin siyahısı	83
Sxemlərin siyahısı	83
Qrafiklərin siyahısı	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Mühasibat uçotunda bir təşkilatın aktiv və öhdəliklərini obyektiv qiymətləndirmək üçün kreditor borclarının əks olunmasının etibarlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Borclar təşkilatın digər təşkilatlara, işçilərə və fərdlərə olan borcudur. Borcların düzgün uçotu təşkilatın maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini və maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir.

Hesablaşmalar daima borcları formalaşdırdığından daima xarakter daşıyır və yalnız ödəmə tarixinə pulun çatışmazlığı və ya artıqlığı ilə deyil, əlavə mənfəətlə onları qaytarmaq üçün vəsaitinin müəyyən hissəsinin dövriyyədə saxlamaq istəyi ilə əlaqədardır.

Hər hansı bir müəssisənin normal fəaliyyəti, mürəkkəb bazar şəraitində digər müəssisələrlə rəqabət apara bilməsi və bu rəqabətdə üstünlüyü təmin etməklə istehsalın səmərəliliyinin davamlılığının təmin edilməsi təsərrüfat subyektinin düzgün idarə olunmasından asılıdır. Kreditor borclarının cari aktivlərə yatırılan kapitalın dövriyyəsinə və nəticədə, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi nəzərə alınmaqla onların dinamikasının, tərkibinin, quruluşunun və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kreditor borclarının artması müəssisənin maliyyə dayanıqlığını pozur, borclunun imicinə mənfəət təsir göstərir, kreditödəmə qabiliyyətini və investisiya cəlbediciliyini azaldır.

Hesablaşma sisteminin vəziyyəti ölkənin iqtisadi inkişafından, real iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Kreditor borclarının həcmi, habelə onların dövretmə sürəti hesablaşmaların vəziyyətini xarakterizə edən vacib göstəricilərdən hesab olunur. Bütövlükdə cari öhdəliklərin və hesablaşmaların vəziyyəti müəssisənin fəaliyyətinin və onun həyata keçirilən əməliyyatlar üzərində nəzarətin keyfiyyətindən asılı olan mühasibat uçotunun daxili təşkili səviyyəsini səciyyələndirir. Kreditor borclarının uçotunun effektiv sistemi müəssisənin dövriyyə kapitalının həcminə təsir göstərir, müvəqqəti sərbəst vəsaitlərdən daha səmərəli istifadə olunmasına imkan verir və ümitsiz borcların yaranmasının qarşısını alır.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı həmçinin onunla izah olunmalıdır ki, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına keçid maliyyə hesabatlarının yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. Tədqiqat işinin problemliyi hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kifayət qədər geniş kompleks məsələləri, o cümlədən müxtəlif hesablaşma formalarının mühasibat uçotunun təşkili, kreditor borclarının səmərəli idarə olunması, eləcə də həmin borcların uçotu üzrə beynəlxalq standartlara keçidin müxtəlif variantların qiymətləndirilməsini əhatə edir. Bütövlükdə indiki mərhələdə seçilmiş tədqiqat mövzusu analitiklik baxımından kifayət qədər tədqiqi edilməmiş, hesablaşmaların uçotu sahəsində inkişaf etmiş və əsaslandırılmış elmi-praktiki bazaya malik deyildir. Bütün bunlar dissertasiya tədqiqatı mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Kreditorlarla hesablaşma əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsinin müəyyən istiqamətləri yerli iqtisadçı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, S.M. Səbzəliyev, S.Y. Müslimov, S. Yaqubov, V.M. Quliyev, H.A.Cəfərli, V.T.Novruzov, İ.M.Abbasov, xarici alimlərdən J.Brigham, J.Van Horn, M.F. Van Brad, J.Williams, R.Dixon, R.J. Rodriguez, E.S. Hendrickson, R.S.Higgins, A.S.Bakayeva, M.I.Bakanov, P.S.Bezrukix, O.V.Efimova, V.B. İvaşkeviç, Z.V.Kiryanova, V.V. Kovaleva, N.P. Kondrakova, N.P. Lyubushina, M.V. Melnik, L.N.Pavlova və s. əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Lakin həmin iqtisadçı-alimlər tərəfindən kreditorlarla hesablaşmaların uçotu və auditinin təşkili ilə əlaqədar problemlərin həllinə kifayət dərəcədə kompleks yanaşılmamış, onların həlli istiqamətləri tam tədqiq edilməmişdir. Qeyd olunan problemlər dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş, onun aktuallığını və tədqiqatın əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi müəssisənin kreditor borclarının idarə edilməsi və kredit siyasətinin formalaşdırılması üçün informasiyanın formalaşmasına kompleks yanaşmaya əsaslanmış kreditor borclarının uçotu və audit metodologiyasının işlənilib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədinə əsasən, işdə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- kreditor borclarının mahiyyətinin nəzərdən keçirilməsi və müasir şəraitdə təşkilatın borc öhdəliklərinin tərkibində onların rolunun müəyyən edilməsi;
- kredit siyasətinin həyata keçirilməsində mühasibat uçotu və auditin rolunun müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;
- ödəmələrin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirini qiymətləndirmək;
- mühasibat uçotu sistemində kreditor borclarının uçotunun monitorinqinin zəruriliyinin və aparılmasının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması;
- kreditor borclarının uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;
- müəssisənin hesablaşmalarının səmərəli və optimal auditor yoxlanmasının həyata keçirilməsi üçün universal proqramının hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Kreditor borclarının uçotu və auditin məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir. Müəssisələrdə kreditor borclarının idarə edilməsi üzrə uçot informasiyasının formalaşdırılması tədqiqat işinin obyektı qismində çıxış edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işində ümumelmi metod və üsullarla - təhlil və sintez, müqayisə, elmi abstraksiya, inventarizasiya, üzləşdirmə, sənədli yoxlama, eləcə də iqtisadi-statistik qruplaşdırma (struktur, analitik) metodlarından və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində yerli və xarici tədqiqatçıların elmi tədqiqat işlərindən, məqalələrdən, məruzələrdən, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarından, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanlarından, Maliyyə Nazirliyinin və digər müvafiq dövlət qurumlarının normativ hüquqi aktlarından, təlimatlarından, statistik məcmuələrdən, eyni zamanda internet resurslarından istifadə olunmuşdur

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– kreditor borcları anlayışı konkretləşdirilmiş, onların təsnifat strukturu sistemləşdirilmişdir;

– şübhəli borclar üzrə ehtiyatların yaradılmaması şəraitində alınmış avanslar üzrə kreditor borclarının silinməsinin uçotda əks etdirilməsi üzrə çatışmazlıqlar və onların səbəbləri müəyyən edilmişdir;

– şübhəli borclar üzrə ehtiyatın yaradılmasının optimal variantı müəyyən edilmişdir;

– vergi uçotunda ötən illərin kreditor borclarının silinməsi metodikasının problemləri və onların aradan qaldırılması yolları müəyyən edilmişdir;

– kreditor borclarının uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə əməli təkliflər hazırlanmışdır;

– müəssisənin hesablaşmalarının səmərəli və optimal auditor yoxlanmasının həyata keçirilməsi üçün universal proqram hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: İşin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat nəticələrindən kreditor borclarının idarə olunması üzrə gələcək tədqiqatlarda istifadə etmək olar. Bundan savayı, tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti əldə edilmiş nəticələrin tətbiqi kreditor borclarının səmərəli idarə olunması sisteminin yaradılmasına, kredit münasibətləri sahəsində təsərrüfat subyektlərinin müqavilə siyasətinin təkmilləşdirilməsinə, vaxtı ötmüş borcların artımını neqativ meylini aradan qaldırmağa və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

I FƏSİL. KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN UÇOT-ANALİTİK TƏMİNATININ NƏZƏRİ-METODİKİ ƏSASLARI

1.1. Borc öhdəliklərinin iqtisadi mahiyyəti və onların uçotunun təşkilinin nəzəri əsasları

Öhdəlik bir şəxsin və ya şirkətin borclu olduğu pul məbləğidir. Öhdəliklər zamanla pul, mal və ya xidmətlər daxil olmaqla iqtisadi mənfəətin köçürülməsi yolu ilə ödənilir. Balansın sağ tərəfində qeyd olunan borclara ipoteka, təxirə salınmış gəlirlər, istiqrazlar, zəmanətlər və hesablanmış xərclər daxildir.

Təşkilatın öhdəlikləri müxtəlif əsaslarla baş verir. Bir müəssisəyə kredit və ya borc verən müxtəlif fərdi və hüquqi şəxslər müəssisənin borc verənləri hesab olunurlar. Kreditor borcları, kredit müqaviləsinin icrası zamanı borclanması deməkdir.

V.G. Getmana görə, kreditor borcları təşkilatın ona verilmiş mallar, işlər və xidmətlər üzrə öhdəliklərini, habelə keçmiş iqtisadi hadisələrə görə kreditorların xeyrinə olan digər öhdəliklərini təmsil edir. F.N. Filina isə kreditor borclarını digər şəxslərə olan borcların məbləğini xarakterizə edən öhdəliklərin bir növü kimi müəyyənləşdirir (Charles E.M. 2016: p.62).

Müəyyən müqavilələr əsasında borclular kreditorların xeyrinə müəyyən fəaliyyətlər həyata keçirməyi öhdələrinə götürürlər. Hüquqi və fiziki şəxslərə olan borclar məhkəmə qərarları ilə də müəyyən edilə bilər. Pul ekvivalenti ilə ölçülən öhdəliklər müəssisənin passivlərinin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Kreditor borclunun öz öhdəliklərini yerinə yetirməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Hər hansı bir təşkilat iqtisadi fəaliyyətində tədarükçülər və alıcılar, müştərilər və podratçılar ilə, vergi orqanları ilə, təsisçilərlə, banklarla və digər kredit təşkilatları ilə, işçiləri, digər borclu və kreditorlarla hesablaşmalar aparır. Əməliyyatlar sahibkarlıq subyektləri arasında aparıldığından, bəzilərinin digərlərinə borcu olur.

Təşkilatın qarşı tərəflə əlaqəli borcundan asılı olaraq borc həm daxili, həm də xarici ola bilər. Xarici borc, təchizatçılar və podratçılar, büdcə və büdcədən kənar fondlar, banklar və digər kredit təşkilatları ilə hesablaşmalar üzrə borcları əhatə

edir. Daxili hesablara işçilərlə əmək haqqı, digər əməliyyatlar, hesabatlı şəxslərlə hesablaşma, təşkilatın təsisçiləri, təsərrüfat içi və digər yaşayış məntəqələri ilə hesablaşmalar üzrə borclar daxildir (Флат Ю.Е. 2018: с.16).

İstinada əsasən deyə bilərik ki, kreditor borcları müəssisənin sərəncamında olan vəsait mənbələrindən biri olduğundan, bu, balansın passivində göstərilir. Kreditor borcları hər bir kreditor üçün ayrıca saxlanılır, xülasə göstəricilərində ümumi borc məbləğini əks etdirir. Bir müəssisənin dövriyyəsinə borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi, dövriyyədə uzun müddət dondurulmaması və vaxtında geri qaytarılması şərti ilə maliyyə vəziyyətinin müvəqqəti yaxşılaşdırılmasına kömək edən bir fenomendir. Əks halda, vaxtı keçmiş kreditor borcları yarana bilər ki, bu da cərimələrin ödənilməsinə və maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Buna görə idarəetmə prosesində tərkibini, kreditor borclarının görünüşünün reseptini, meydana gəlməsinin, tezliyini və səbəblərini öyrənmək lazımdır.

Kreditor borcları mahiyyət etibarilə müəssisənin iqtisadi dövriyyəyə cəlb etdiyi vəsaitlərdən biridir. Sabit öhdəliklərdən fərqli olaraq kreditor borcları dövriyyə kapitalının formalaşması mənbəyi deyildir. Kreditor borcları şirkətin qısamüddətli borclarına aiddir (Бариленко В.И. 2019: с.61).

Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, kreditor borclarının bir hissəsi təbiidir, çünki hesablaşmaların xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranır. Lakin əksər hallarda kreditor borcları hesablaşma və ödəmə intizamının pozulması nəticəsində yaranır və müəssisə tərəfindən məhsulların ödəniş şərtlərinə və hesablaşma sənədlərinə əməl edilməməsinin nəticəsidir. Kreditor borcları müəssisənin daxili mənbələrdən formalaşdırdığı ən qısa müddətli borc vəsaitlərini xarakterizə edir.

Vəsaitlər gündəlik olaraq müəssisə tərəfindən bu hesabların müxtəlif növləri üzrə hesablanır və bu borclar üzrə öhdəliklərin ödənişi müəyyən bir müddət ərzində həyata keçirilir. Hesablama anından etibarən, ödənilməli hesabların bir hissəsi olan vəsaitlər artıq müəssisənin mülkiyyəti deyil, yalnız iqtisadi məzmununa görə, öhdəliklər bitənə qədər onlar tərəfindən istifadə olunur, demək olar ki, onlar bir növ borc kapitalıdır.

Müəssisənin kreditor borclarının məbləğinə sonrakı ödəmə şərtləri, qarşı tərəflərlə müqavilə şərtləri daxilində alışların ümumi həcmi və satınalmaların payı, təchizatçı və podratçılarla hesablaşma şərtləri, bu məhsullarla bazarın tam şəkildə ödənməsi, kreditor borclarının qaytarılması siyasəti, kreditor borclarının təhlil keyfiyyəti və nəticələrindən istifadə qaydaları, müəssisədə qəbul edilmiş hesablaşma sistemi təsir göstərir.

Kreditor borclarına aşağıdakı maddələr üzrə göstəricilər daxildir:

- Təchizatçılar və podratçılar;
- Ödəniləcək veksellər;
- Törəmə və asılı şirkətlərə borclar;
- Təşkilat heyətinə borc;
- Büdcəyə və sosial fondlara borc;
- Gəlirin ödənilməsi üçün iştirakçılara (təsisçilərə) borc;
- Alınan avanslar;
- Digər kreditorlar.

Borcların ən çox yayılmış növü tədarükçülərə və podratçılara mallar, materiallar, xidmətlər təmin etdikləri, vaxtında yerinə yetirilən və ödənilməmiş borclardır. Kreditorlara borc onlardan maddi aktivlərin alınması ilə əlaqədar yaranmışsa, bu cür kreditorlara təchizatçı deyilir (Charles E.M. 2016: p.106).

Kreditor bir quruma pul və ya kreditlə mal verən və bu pul vəsaitlərini sonradan nağd şəkildə tələb etmək hüququna sahib olan hüquqi və ya fiziki şəxsdir. Geniş mənada, kreditorlara banklar və digər kredit təşkilatları, məhsul və malları sonrakı ödənişlə buraxan təşkilatlar (ödəmə müddəti daxilində), qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vergi ödənişləri üzrə vergi orqanları daxildir. Beləliklə, müəssisənin həmin kreditorlara qarşı vergi borcu var. Bu cür öhdəliklər hər hesabat dövrü üçün xarakterikdir və müntəzəm olaraq ödənilməlidir. Bu öhdəliklər müəssisənin borclarının bir hissəsidir. Öhdəliklər malların, işlərin və xidmətlərin tədarükünə dair müqavilələr nəticəsində meydana çıxır.

1.2. Kreditor borclarının Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun uçot qiymətləndirilməsi və açıqlanması məsələləri

Kreditor borcları - bir qurumun (müəssisə, təşkilat, fiziki şəxs) digər şəxslərə borcu deməkdir. Kreditor borcları xidmətlərin (işlərin, malların, materialların və s.) alınma tarixi ilə onların həqiqi ödəniş tarixinin üst-üstə düşmədiyi təqdirdə yaranır. Hər bir təşkilat borcların azaldılmasına və digər iqtisadi qurumlardan və şəxslərdən gələn vəsaitlərin qanunsuz istifadəsinin qarşısını almağa çalışmalıdır. Təsərrüfat subyektləri hesablaşma intizamını gözləməklə borc vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə əsasında gəlirlərinin artımına nail olmalı və bununla da, öz öhdəliklərini vaxtında həyata keçirməyə səy göstərməlidir.

Təşkilatın kreditor borcları aşağıdakı öhdəliklərdən irəli gəlir:

- Təchizatçılara və podratçılara onlardan alınan malların, qəbul edilmiş işlərin, göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üzrə;
- Kommersiya fakturasının ödənilməsi üzrə;
- Pul ödəmək, əmlak köçürmək, iş yerinə yetirmək, törəmə və ya asılı şirkətlərə xidmətlərin göstərilməsi üzrə;
- Alınan avans və ya əvvəlcədən ödəniş müqabilində əmlakın köçürülməsi üzrə;
- Bağlanan kollektiv və fərdi əmək müqavilələrinə uyğun olaraq işçilərə ödəniləcək əmək haqqı üzrə;
- Sosial büdcədən kənar fondlara ödənişlər üzrə;
- Büdcəyə vergi və digər ödəmələr üzrə;
- Digər kreditorlar qarşısında öhdəliklər üzrə.

Şərtsiz borclar müəssisə nağd pul ödəmək üçün qanuni bir öhdəlik verən müqavilə münasibətləri qurduqda borc kimi tanınır. Öhdəlik təşkilatın müxtəlif əməliyyatları nəticəsində yaranır və göstərilən mallar və ya xidmətlər üzrə sonrakı ödənişlər üçün qanuni əsasdır. Əməliyyatların tamamlandığını təsdiqləyən sənədlər fakturalar, görülən iş (xidmətlər) aktları və hesab-fakturadır. Əməliyyatların hüquqi əsasını təsdiqləyən sənədlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq bağlanmış müqavilələrdir (Rzayev Q.R. 2002: s.107).

İstinada əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, kreditor borclar ayrı bir maliyyə aktivləri sinifinə ayrılır və “aktiv bazarda kotirovka olunmayan sabit və ya təyin edilə bilən ödənişləri olan qeyri-törəmə maliyyə aktivləri” kimi müəyyən edilir. Kreditor borcları “alınan və ya çatdırılan və ya faktura çəkilmiş və ya tədarükçü ilə rəsmi olaraq razılaşıdırılmış mal və ya xidmətlər üçün ödəmə öhdəliyi” kimi müəyyən edilir (Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat, 2007).

Kreditor borcları müəyyən bir tarixdə mal və ya xidmət alışı üçün ödəniləcək məbləğdir. Ödənilməli olan hesablar, fakturanın ödəmə üçün təsdiq edildiyi və uçota alınmadığı üçün ödənilməmiş və ya açıq öhdəlik olaraq baş kitabçaya (və ya borclar alt dəftərinə) daxil edildiyi anda uçota alınır. Kreditor borcları ümumiyyətlə, “inventar kimi hesablanan malların alışı üçün borclar” və “mal və ya xidmətlər alışı üçün borclar” kimi təsnif edilə bilər.

Təcrübədə, bərabər nisbətdə yerinə yetirilmiş müqavilələr üzrə öhdəliklər (məsələn, sifariş edilmiş, lakin hələ alınmamış inventar üçün öhdəliklər) ümumiyyətlə maliyyə hesabatlarında borc kimi tanınmır. Beləliklə, ilkin tanınma zamanı, kreditor borcları, maliyyə aktivinin və ya öhdəliyinin alınması (buraxılması) ilə birbaşa əlaqəli əməliyyat xərcləri daxil olmaqla ədalətli dəyərlə (əməliyyat dəyəri) ölçülür. İlk tanınmadan sonra borclar amortizasiya olunmuş maya dəyəri ilə ölçülür. Amortizasiya dəyəri ilkin tanınmada yığılmış amortizasiya məbləği, istehlak xərclərini çıxmaqla müəyyən edilmiş maliyyə aktivini və ya öhdəlikdir (Филина Ф.Н. 2018: с.122).

MHBS-nin məqsədləri baxımından analitik prosedurların inkişafı üçün vacib bir məqam hesabatların və lazımi məlumatların hazırlanmasını asanlaşdıracaq ətraflı hesablar planının yaradılması olmalıdır (Rzayev Q.R. 2002: s.85).

Hesablaşmaların inventarlaşdırılması üçün ehtiyatın (şübhəli borclar üçün ehtiyat) formalaşdırılması prosedurunun beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq nəzərdən keçirək.

Beynəlxalq praktikada auditorlar tərəfindən kreditor borclarının inventarizasiyası geniş yayılmışdır. Bu vəziyyətdə, təşkilatın blankında məsul

şəxslər tərəfindən imzalanmış barışıq aktları kreditrlara göndərilir, yoxlama təşkilatının poçt rekvizitləri qaytarılma ünvanı kimi göstərilir.

MHBS-də iki əsas uzlaşma hesabatı forması mövcuddur - müsbət və mənfi uzlaşma aktında şirkətin müəyyən bir tarixdəki borc məbləği göstərilir və yalnız qarşı tərəf göstərilən məbləğlə razılaşmadığı təqdirdə uzlaşma aktının geri göndərilməsi tələb olunur. Cavab almasanız, borc təsdiqlənmiş sayılır. Pozitiv formada uzlaşma aktı, istənilən halda barışıq aktının geri göndərilməsini tələb edir. Borcun miqdarı şirkətin məlumatlarına görə göstərilə bilər, baxmayaraq ki, beynəlxalq praktikada bu, tərəfin mühasibatına uyğun borc məbləğini aktda əks etdirməsi tövsiyə edilmir.

Borcları ödəmə müddətinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli olaraq 2 hissəyə bölmək lazımdır. MHBS 1, 7, 9, 32, 36, 37-nin tələblərinə uyğun olaraq maliyyə hesabatlarına şərhlər:

- Borcların əsas qrupları üzrə məbləğlər - ticarət, digər, verilmiş (alınan) avanslar, vergilər üzrə artıq ödəniş (borc), əlaqəli şəxslərin borcu, əlaqəli şəxslərə olan borc və s. məbləğlərin əhəmiyyətliliyindən asılı olaraq;

- Kredit və maliyyə risklərinin təsviri;

- Uzunmüddətli borcun ödəmə müddətinə əsasən (bir ildən iki ilə qədər, iki ildən beş ilə qədər, beş ildən çox) effektiv faiz dərəcələrindən istifadə edilərək borcların pulun vaxt dəyərinin nəzərə alınaraq göstərilməsi;

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, MHBS-də göstərilən tələblərə əlavə olaraq şirkət, maliyyə hesabatları istifadəçilərinin hesabat dövrü üçün maliyyə vəziyyətini və fəaliyyət nəticələrini başa düşməsi üçün lazım olan hər hansı əlavə məlumat verir. Bu cür məlumatların tərkibi rəhbərliyin peşəkar qərarı ilə müəyyən edilir.

Buradan belə çıxır ki, MHBS mühasibat uçotu standartlarına əsasən kreditrlarla hesablaşmaların uçotu zamanı bir sıra əsas fərqlər mövcuddur: qiymətləndirmə, inventarlaşdırma, qarşı tərəflərlə uzlaşma aktlarının formalaşdırılması və metodları, maliyyə hesabatlarında məlumatların açıqlanması üçün tələblərdir (Филина Ф.Н. 2018: с.82).

Ümumiyyətlə kreditor borclarının uçotu hər hansı bir təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Hal-hazırda təşkilatlar müstəqil olaraq mühasibat siyasətlərini, iş hesabları planını, iş axını cədvəllərini, əmlak və öhdəliklərin inventarizasiyasını hazırlayır və təsdiqləyir, qarşı tərəflərlə hesablaşma formasını müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə mühasibat uçotunda beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının (BMS) istifadəsi və xüsusən də öhdəliklərin araşdırılması zərurəti çox sayda Avropa ölkəsi tərəfindən tətbiq edilməsi və standartların ölkələrdə mühasibat uçotunun birləşmə istiqamətləri ilə izah olunur. Bazar münasibətlərinə keçid, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə əlaqələrinin yaranması mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırılması çox aktual məsələ hesab olunur. Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları, maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına ümumi bir yanaşma müəyyənləşdirən və ayrı-ayrı fondların və ya müəssisələrin əməliyyatlarının uçotu üçün seçim təklif edən sənədlərdir. Lakin dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı integrasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq bu standartlar müxtəlif ölkələrin müəssisələri arasında ən əlverişli "əlaqə" vasitəsi kimi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dövriyyə vəsaitləri ilə kifayət qədər təmin edilməməsi şəraitində kreditor borclarının artımı geniş yayılmışdır. Bu kateqoriya aqrosənaye kompleksinin müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələrin qurulması nəticəsində yaranır. Fəaliyyət prosesində hesablama həmişə dərhal həyata keçirilmir, bu da müəssisənin borclu olmasına səbəb olan öhdəliklərinin yaranmasına səbəb olur.

Öz növbəsində, müəssisənin ödəmə böhranı, büdcə hesabına həyata keçirilən dövlət öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsinə təsir göstərir. Yuxarıda göstərilən mürəkkəb problemin həlli əsasən qarşılıqlı hesablaşmaların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsindən asılı olaraq dəyişir.

Təcrübə göstərir ki, hesablaşma əməliyyatlarının sürəti bir-neçə gündən bir-neçə saata qədər dəyişə bilər ki, bu da banklar və xüsusi kartlar arasında elektron poçt sisteminin tətbiqi ilə mümkün olmuşdur. Hesablaşma prosesi nə qədər sürətli olsa, iqtisadiyyat bir o qədər səmərəli işləyər. Bu işdə mövcud qanunvericilik və

müəssisələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli olan hesablaşma əməliyyatlarının uçotunun düzgün təşkili mühüm rol oynayır. Bazar münasibətlərinin mərkəzi elementlərindən biri təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı hesablaşmalarının uçotu olan mühasibat sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Ticarət subyektləri tərəfdaşlara ödənişlər üçün maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək əvəzinə öz problemlərinin həllinə üstünlük verirlər.

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının BMHS-yə uyğun olaraq tərtib edilməsinin əsas elementlərindən biri mühasibat uçotu ilə bağlı əvvəllər təsdiq edilmiş müddəaların yenidən hazırlanması və dəqiqləşdirilməsi olmalıdır.

Beynəlxalq praktikada podratçılarla mühasibat uçotunda 1 №-li MUBS "Maliyyə hesabatlarının təqdimatı", 10 №-li MUBS "Balans tarixindən sonra baş verən gözlənilməz hadisələr", 12 №-li MUBS "Gəlir vergiləri", 17 №-li MUBS "İcarə", 19 №-li MUBS "İşçilərin gəlirləri", 32 №-li MUBS "Maliyyə Alətləri: Açıqlama və Təqdimat", 37 №-li MUBS "Girov, Şərti Öhdəliklər və Şərti Aktivlər" nəzərə alınır (<https://www.cambridgeinternational.org/Images/599157-teacher-guidance-for-examination-from-2023-.pdf>, 2021).

Beynəlxalq standartlarda öhdəlik anlayışı: öhdəliklər, keçmiş bir hadisə nəticəsində yaranan və geri qaytarılmasının iqtisadi faydalarını özündə cəmləşdirən sahibkarlıq mənbələrinin sərəncamına səbəb olacağı gözlənilən bir sahibkarlıq subyektinin cari borcudur.

Borcları ödəmək üçün lazım olan pul miqdarı, bir məhsul və ya xidmətin dəyəri ilə öhdəlikləri qiymətləndirməlisiniz. 37№-li MUBS-a əsasən, girov müddətsiz ödəmə və ya məbləğ öhdəliyi kimi tanınır, çünki öhdəlik cari borcudur və bu borcun ödənilməsi üçün iqtisadi faydaları özündə cəmləşdirən resursların xaricə çıxması tələb olunur. Ancaq bəzi ölkələr girovu borc kimi ümumiyyətlə təsnif etmir, çünki bunun üçün ilkin qiymətləndirmələrdən istifadə edilməlidir ki, bu da faktiki olaraq həyata keçirilmiş əməliyyat üçün borcların müəyyənləşdirilməsi proseduruna ziddir.

37 №-li MUBS-a uyğun olaraq girov aşağıdakı hallarda tanınmalıdır:

1) sahibkarlıq subyektinin keçmiş bir hadisə nəticəsində cari borcunun (qanuni və ya konstruktiv) olması;

2) iqtisadi mənfəəti özündə cəmləşdirən mənbənin sərəncamından borcun ödənilməsi tələb olunacağı ehtimalının olması;

3) borc məbləğini etibarlı şəkildə qiymətləndirilə bilinməsi.

37№-li MUBS-a uyğun olaraq öhdəliklərin ölçülməsi təminat balans hesabatında qısa və ya uzunmüddətli borc kimi əks olunur. Dövlətimizin mühasibat praktikasında, bu öhdəliklərin yerinə yetirilmə müddəti fərqli olmasına baxmayaraq, cəlb edildikləri müddət ərzində girovun ayrılması üçün ümumiyyətlə heç bir şərt mövcud deyil.

Nəticə etibarlı ilə, daxili praktikada bu mənbələrin uçotunu tənzimləyən tənzimləyici sənədlərə uyğun olaraq gələcək xərclər və ödənişlərin və məqsədli maliyyələşmənin təmin edilməsi, kapital və öhdəliklər arasında aralıq bir yer tutur ki, bu da qanuni bazanın uyğunlaşdırılmasını və tənzimlənməsini tələb edir (https://www.ifrs.com/pdf/IFRSUpdate_V8.pdf, 2021).

Beynəlxalq təcrübədə uzunmüddətli və qısamüddətli borclar öhdəliklərdən formalaşır və müqavilələr və ya qanunvericilik əsasında onların dəyəri dəqiq müəyyən edilə bilər. Şərti öhdəliklər mövcud olmayan, lakin potensial borclardır, çünki keçmiş bir hadisə nəticəsində baş verə biləcək gələcək hadisələrdən asılıdır. Beynəlxalq praktikada qısamüddətli öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi və əks etdirilməsi proseduru 1 №-li MUBS “Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı”, 37 №-li MUBS “Öhdəlik, Şərti Öhdəliklər və Şərti Aktivlər”ə uyğun olaraq müəyyən edilir.

MUBS-a uyğun olaraq qısamüddətli borclar, banklardan alınan bütün borcları və digər borcları balans tarixindən etibarən bir il ərzində qaytarılması lazım olan bütün kreditləri əks etdirir. Uzunmüddətli borclara bank krediti və bir ildən çox müddətə cəlb edilmiş digər kreditlər daxildir. Kreditor borcunda faiz hesablanmalı, bu da hesabatda borc kimi əks olunmalıdır. IAS hesablama mühasibatına uyğun olaraq, bütün borclar yarandıqları dövrdə tanınır. Buna görə bütün vergi cərimələri və faizləri tam olaraq tutulmalıdır.

BMHS 1 və MUBS 37-yə uyğun olaraq ödəmə mənbələri üzrə qısamüddətli öhdəliklərin komponentləri:

- 1) podratçıların hesabları və digər hesablanmış öhdəliklər üzrə borclar;
- 2) dividend borcları;
- 3) hesablanmış vergilər, gömrük ödənişləri və sosial təminat öhdəlikləri;
- 4) uzunmüddətli borcun cari hissəsi;
- 5) təxirə salınmış gəlir;
- 6) bank kreditləri və digər kreditlər;
- 7) potensial (şərti) öhdəliklər.

Gözlənilməz (potensial) öhdəliklər keçmiş hadisələr nəticəsində yarana biləcək və mövcudluğu yalnız bir və ya daha çox qeyri-müəyyən gələcək hadisələrin baş verdiyi və ya baş vermədiyi zaman müəssisənin tam nəzarət edə bilmədiyi zaman təsdiqlənəcək öhdəliklərdir.

Cədvəl 1: Müəssisənin öhdəliklərinin təsnifatı

Öhdəliklər	
Uzunmüddətli	Qısamüddətli
<ul style="list-style-type: none"> - uzunmüddətli bank kreditləri; - uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri; - təxirə salınmış vergi borcları; - uzunmüddətli xarakterə malik olan sonrakı xərclərin və təxirə salınmış gəlirin ödənişlərinin təmin edilməsi; - digər uzunmüddətli borclar. 	<ul style="list-style-type: none"> - qısamüddətli kreditlər; - uzunmüddətli borclar üzrə cari borc; - qısamüddətli veksellər; - təchizatçılar və podratçılar ilə hesablaşmalar; - vergi hesablamaları; - sığorta üçün hesablamalar; - əmək haqqı; - iştirakçılarla hesablaşmalar; - qısamüddətli xarakterə malik olan sonrakı xərclər və təxirə salınmış gəlir ödənişlərinin təmin edilməsi; - digər cari borclar.

Mənbə: https://www.ifrs.com/pdf/IFRSUpdate_V8.pdf, 2021, materiaları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

BMUS-un tələblərinə və daxili mühasibat təcrübəsində formalaşmış prinsip və ənənələrə uyğun olaraq şirkətin öhdəliklərini (Cədvəl 1) aşağıdakı kimi təsnif etməyi təklif edirik: uzunmüddətli, qısamüddətli və cari. Bu, şirkətin borclarının uçotunun nəzəri və metodoloji bazasının genişləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

BMHS-yə keçidin problemlərindən biri maliyyələşdirmədir, xüsusən bu, dövlət orqanlarının yeni mühasibat standartlarına sürətli və effektiv keçidi təmin edə

biləcəyi ehtimalı ilə bağlıdır və bunun əsas səbəbi lazımı vəsait və maddi bazanın olmamasıdır. Çox güman ki, yeni mühasibat standartlarına keçid yükünün hamısı müəssisələrin üzərinə düşəcəkdir.

1.3. Kreditorlarla hesablaşmaların uçot-analitik təminatı sistemində uçot, audit və iqtisadi təhlilin qarşılıqlı əlaqəsi

Hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətinin aparılması prosesində kreditorlarla hesablaşmaların qeyd edilməsi zərurəti yaranır, çünki qarşı tərəflərlə qarşılıqlı hesablaşmaların düzgün əks olunması vacibdir. Kreditor borcları üzrə qalıqlar şirkətin ödəmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Belə ki, hər hansı bir müəssisənin fəaliyyəti maddi sərvətlərin davamlı hərəkəti olduğundan, hesablaşma əməliyyatları nəticəsində kreditor borcları yaranır.

Kreditor borclar, müvafiq olaraq müəssisənin hüquq və öhdəliklərini və ya borcun ödənilməsi öhdəliyini təmsil edir. Müəssisənin kreditorlarla hesablaşmalarının vəziyyətinin təhlili çox vacibdir, çünki borcdakı artım və ya azalma cari aktivlərə qoyulmuş kapitalın dövriyyəsinə və nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinə böyük təsir göstərir (Бариленко В. И. 2019: с.86). Bir qayda olaraq borc iki böyük qrupa bölünür: uzunmüddətli və qısamüddətli. Beləliklə, borcun uzunmüddətli (bir ildən yuxarı) və qısamüddətli (hesabat tarixindən 12 ay ərzində) kreditor borclarına bölünməsi, daha doğrusu, borcların ödəmə tarixləri baxımından təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Endirim vəsaitlərin dəyərini, yəni qısamüddətli istifadə imkanlarını nəzərə almağa imkan verir. Qısamüddətli cari planlar endirim edilmədən, yəni bu vəziyyətdə məlumatların təhrif olunmasına laqeyd qala biləcəyini nəzərə alaraq düzəldilir.

Təchizatçılarla hesablaşmalar kreditor borclarında mühüm rol oynayır. Təchizatçıların ödəmə tarixlərindən əvvəl borcları olması normaldır. Lakin sabitdirsə və böyük bir ölçüyə çatırsa, analiz zamanı müəssisənin dövriyyəsində planlaşdırılmamış maliyyə mənbələrinin azaldılması imkanlarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Cari öhdəliklər analitiklər, mühasiblər və investorlar tərəfindən bir şirkətin qısamüddətli maliyyə öhdəliklərini nə dərəcədə yerinə yetirə biləcəyini ölçmək üçün istifadə olunur. Bir sözlə, bir şirkətin qısamüddətli öhdəliklərini ödəmək üçün qısa müddətdə kifayət qədər gəlir və pul qazanması lazımdır. Nəticədə, bir çox maliyyə nisbəti hesablamalarında bir şirkətin onları nə qədər və ya nə qədər ödədiyini təyin etmək üçün cari borclardan istifadə edir.

Kreditor borcları bir şirkətin kreditorları və təchizatçıları qarşısında qısamüddətli borc öhdəlikləridir. Qısamüddətli borclar altında balansda görünür. Hesab borcları, hələ ödənməmiş fakturalar üçün təchizatçılara və ya satıcılara çatacaq ümumi məbləği təmsil edir. Tipik olaraq, satıcılar müştərinin ödəməsi üçün 15, 30 və ya 45 gün şərtləri təqdim edirlər, yəni alıcı tədarükü alır, lakin sonrakı bir tarixdə ödəyə bilər. Bu fakturalar kreditor borclarına yazılır və satıcıdan qısamüddətli borc kimi çıxış edir. Şirkət bir faktura ödəməyə vaxt verərək şirkət tədarük satışından gəlir əldə edə və nağd ehtiyaclarını daha təsirli şəkildə idarə edə bilər.

İdeal olaraq, tədarükçülər daha qısa müddətdə istəyirlər ki, gecikmədən əvvəl ödəniş edilsin - nağd ehtiyaclarına kömək etsin. Təchizatçılar şirkətlərə vaxtında və ya erkən ödəmək üçün endirimlər təqdim edəcək qədər gedəcəklər.

Əksinə, şirkətlər borc öhdəliklərinə nağd pullarını artırmağın bir yolu kimi istifadə edə bilərlər. Şirkətlər, qısamüddətli dövrdə nağd pul axınını artırmaq üçün tədarükçülərinə borcları üzrə şərtləri və ya vaxtı uzatmağa çalışa bilərlər.

“Vergilər və digər məcburi ödənişlər” vergilərin və məcburi ödənişlərin, o cümlədən dövlət rüsumlarının müəssisənin cari fəaliyyətində uçotu üçün nəzərdə tutulur və aşağıdakı hesablar qruplarından ibarətdir (Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat, 2007):

- vergi borcları
- Sosial sığorta və sığorta borcları
- Digər məcburi ödənişlər üçün borclar.

Vergi borcları hesabı müəssisənin vergi borclarını əks etdirir. Vergilər Azərbaycan Respublikasının "Vergi Məcəlləsinə" uyğun olaraq müəyyən edilmiş

vergilərdir. Vergi, dövlət və bələdiyyələrin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün vergi ödəyicilərinin vəsaitlərini özgəninkiləşdirmə şəklində dövlət və yerli büdcələrə köçürülən məcburi fərdi əvəzsiz ödənişdir. Vergi ödəyicisi və aşağıdakı vergitutma elementləri müəyyən edildikdə vergi müəyyən edilmiş sayılır (Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Təlimat, 2007):

- Vergi dövrü
- Vergitutma obyektı
- Vergi bazası
- Vergi dərəcəsi
- Vergi ödəmə qaydası və son tarix
- Vergilərin hesablanması qaydası

Sosial sığorta və sığorta üzrə öhdəliklər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş icbari sosial sığorta haqlarının uçotunu əks etdirir. Sosial sığorta haqları "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hesablanır. Digər məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər, bu alt hissədə yuxarıda göstərilməyən digər məcburi ödənişlər üçün öhdəlikləri əhatə edir.

Qısamüddətli öhdəlik - adətən növbəti il ərzində borc ödənişlərinin məbləğidir. Uzunmüddətli borcla müqayisədə qısamüddətli borcun miqdarı bir şirkətin maliyyə sağlamlığını təhlil edərkən vacibdir. Məsələn, deyək ki, eyni sənayedə olan iki şirkət eyni miqdarda ümumi borca sahib ola bilər.

Bununla birlikdə, bir şirkətin borcu əsasən qısamüddətli borcdursa, öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etmədikdə, nağd pul axını problemi yarana bilər. Növbəti il ərzində nağd pulun sıx olması gözlənilirsə, şirkət dividend ödənişini əldən verə bilər və ya heç olmasa dividendini artırmır. Dividendlər şirkətlərdən səhmdarlarına səhmlərinə yatırım etdikləri üçün bir mükafat olaraq nağd ödənişlərdir.

Kreditor borcları təhlil edilərkən, tədarükçülər tərəfindən hesablaşma sənədlərinin işlənməsinin və təqdim edilməsinin gecikməsi səbəbindən yaranan fakturasız çatdırılma borclarına xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda,

tədarükçülərdən hesablaşma sənədlərinin alınmasını gözləmədən, ödəyicilərin müəssisələrindən geri qaytarılmasını tələb etmək lazımdır (Simplex D: 2017: p.56).

Beləliklə, hesablaşmaların vəziyyətinin iqtisadi təhlilində fakturasız tədarüklərə görə təchizatçılara, müştərilərə avans və digər kreditor borclarına görə borcların nəzərə alınmasına çox diqqət yetirilmişdir.

Təhlil edərkən kreditor borclarının quruluşunu və tərkibini, tədarükçülərə və podratçılara borcların payını nəzərə almaq lazımdır. Hesabat ili üçün bu göstəricilər necə dəyişmişdir. G.V.Savitskayanın fikrinə əsasən əsas göstərici müəssisənin dövriyyəsində kreditor borclarının istifadəsinin orta müddəti olduğu bildirmiş, digər alimlər isə dövriyyə nisbətini müəyyənləşdirmişlər (Савицкая Г.В. 2013).

Bazar iqtisadiyyatı qaydaları, əvvəlcə bir məhsul, xidmət almaq və ya bir iş görmək və yalnız sonra ödəmək sərfəli olduğu alıcılar və müştərilər tərəfindən müəyyən edilir. Bazarda sabit bir mövqe əldə etmək üçün tədarükçülər və podratçılar alıcıların istəklərini yerinə yetirir və getdikcə daha çox kommersion borcundan istifadə edirlər və s.

Qanuni baxımdan ödənilməli hesablar iki tərəfdən nəzərdən keçirilə bilər: birincisi, müəssisə mülkiyyətinin bir hissəsidir; ikincisi, bu, əmlakının bərpasını tələb etmək hüququ olan kreditorlara borcdur.

Ödənilməli hesablar, müəssisənin - kreditor olan müəssisələr qarşısında mühasibat uçotuna tabe olan müxtəlif öhdəliklərinin predmeti olan əmlakın hissəsi kimi qəbul edilə bilər. Sənaye müəssisələrinin bu gün ödəyəcək ən əhəmiyyətli hesabları mallar, materiallar, göstərilən xidmətlər üçün tədarükçülərə və podratçılara olan borclarıdır. Kreditor borcundakı artım və nəticədə onu geri qaytarmaq ehtiyacı şirkətin dövriyyə kapitalının böyük hissəsini geri alır və bu da onun maliyyə sabitliyinə təsir göstərir. Vaxtı keçmiş borclar, təşkilatın nüfuzuna zərbədir, müvafiq olaraq vaxtında qaytarılması hər bir mühasibin işindəki prioritetlərdən biri sayılır (Чувикова В., Иззук Т. 2015: с.118).

Büdcədən kənar maliyyə fondlarına məcburi ödənişlər üzrə borclar da daxildir. İşçilərinə ödəniləcək hesablar, təşkilatda gecikmiş əmək haqqı, təzminat, məzuniyyət müavinətləri halında ortaya çıxan məbləğlərdir. Xidmət tədarükçülərinə

və satıcılarına borclar tədarük olunan mallara görə təchizatçılara, göstərilən xidmətlər üçün podratçılara olan borclardır.

Qısamüddətli borclar bir ildən çox olmayan və əksər hallarda dövriyyə vəsaitləri hesabına ödənilməli olan borclardır. Hesablaşma dövründə bu öhdəliklər hələ ödənilməmişdir və buna görə də təşkilat bu öhdəliklərin həyata keçirilməsi prosesini həyata keçirməyə borcludur. Bu tip borclar, təşkilatdakı əmək haqlarında bir gecikmənin olduğunu göstərmir, çünki əmək haqqının hələ verilməməsi mümkündür, çünki ödəmə vaxtı gəlməmişdir (məsələn, təşkilat hər ayın 10-cu günü maaş verir, və qalıq həmin ayın ilk günü tərtib edilmişdir, yəni əmək haqqı artıq hesablanmışdır, lakin hələ verilməmişdir) (Шахбанова Р.Б. 2015: с.124).

Müəllifin fikrinə əsasən deyə bilərik ki, digər borclar, təşkilatın əsas fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olmayan mal və ya xidmətlər üçün ödənilməli olan məbləğlərdir. Bu borcun bir hissəsi olaraq, sosial sığorta və təminat üçün hesablamalar və təşkilat əmlakının sığortası üçün Azərbaycanın milli mühasibat sistemində açıqlanan borcları nəzərə almaq lazımdır. Ödənilməli hesablar, şirkətlə onlarla əlaqəli iqtisadi münasibətlər zamanı digər hüquqi və fiziki şəxslərin xeyrinə ödəyəcəyi borcların məbləğini və nəğd və ya hissə-hissə ödənilməsi ilə əlaqədar alınacaq hesabları əhatə edən borclardır.

Qalan kreditor borcunun silinməsi, inventarlaşdırma nəticələrinin qanuniliyi təsdiq edildikdən sonra, həmçinin müvafiq əmrlə aparılır. Inventarlaşdırma biznes planları ilə birlikdə akt şəklində təsdiqlənir. Akt da aşağıdakılar göstərməlidir:

- Əməliyyatı həyata keçirən qarşı tərəflərin adı və ünvanları;
- Debet ediləcək məbləğ;
- Bank hesabları;
- Borc tutma müddətinin bitmə tarixi.

Inventarlaşdırmanı təsdiqləyən sənədlər bir neçə nüsxədə tərtib edilməlidir. Bir nüsxə mühasibat şöbəsində qalmalı, digəri komissiya üzvlərinə verilmişdir. Sənədə bir sertifikat əlavə edilməlidir. Borcun silinməsi üçün məbləği və bir səbəbi göstərmək vacibdir. Həmçinin, sənəddə şirkətin qarşı tərəflərlə apardığı əməliyyatların nəzərdən keçirilməsi də yer alır. Rəhbərliyin şirkətin borcunu

bağlamaq barədə əmri inventarizasiyanın nəticələrindən sonra tərtib olunur. Borclu öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədiyi təqdirdə, hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrindən ləğvi təsdiqləyən çıxarış təqdim etməlidir (Флат Ю.Е. Полуяхтов И. А. 2018: с.105).

Bu cür öhdəliklər təşkilatın maliyyə hesabatlarında düzgün əks olunmasını tələb edir. Kreditor borclarına daha təsirli bir şəkildə nəzarət etmək üçün bir şirkət bir yoxlamaya müraciət edə bilər.

Kreditorlarla hesablaşmaların yoxlanılması auditin vacib mərhələsidir və onun məqsədi kreditor borcları üzrə mühasibat məlumatlarını təsdiqləmək, habelə kreditorlarla hesablaşmaların düzgün aparılmasını yoxlamaqdır.

Bu, aşağıdakı vəzifələri həll edir :

- Kreditor borclarının baş verməsinin qanuni və məqsədəuyğunluğunun yoxlanılması;
- Bağlanmış ticarət müqavilələrinin mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun yoxlanılması;
- Kreditorlarla hesablaşmaların sənədləşdirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- Kreditor borcları üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda əks olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- Kreditor borclarının vaxtında ödənilməsinə, vaxtı keçmiş borcun mövcudluğuna və onun alınması üçün görülən tədbirlərə nəzarətin təşkilinin yoxlanılması;
- Silinmiş kreditor borclarının yoxlanılması (Simplex D. 2017: p.95).

Kreditorlarla hesablaşmaların auditi zamanı aşkar olunan tipik səhv və pozuntular aşağıdakılardır:

- Real olmayan kreditor borclarının mühasibat hesablarında əks olunması;
- Qarşı tərəflərin hesablarındakı məlumatların təşkilatın mühasibat məlumatları ilə uyğunsuzluğu;
- Təchizatçılardan alınan əsas vəsaitlərin tam alınmaması (natamam kapitallaşma);

- Sənədlərin saxtalaşdırılması və qanunsuz nağd ödənişlərin təmin edilməsi üçün qondarma öhdəliklərin hazırlanması;
- Hesabların düzgün yazışmamazlığı baxımından mühasibat metodikasının pozulması;
- Təchizatçılara tələblərin vaxtında təqdim edilməməsi, tələblərin icrasında pozuntular;
- Borcların qanunsuz silinməsi və s.

Təchizatçılar və podratçılar ilə hesablaşmaların yoxlanılması zamanı mal və materialların alınması və xidmətlərin alınması üçün ilkin sənədlərin düzgünlüyü, borcların yaranma tarixinin doğruluğu, ödəmənin vaxtını və kreditor borcları hesablarında əks etdirilməsinin düzgünlüyü, təqdim edilmiş tələblərin yerinə yetirilməsinin və qeydinin düzgünlüyünə dair qiymətləndirmə zamanı aparılır (Никифорова Н.А., Донцова Л.В. 2015: с.211).

Beləliklə, yoxlama sahələrini, xüsusi nəzarət sahələrini təyin etmək üçün auditor təşkilatdakı hesablamaların vəziyyəti barədə ilkin fikir əldə etməlidir. Bu baxımdan, təşkilatdakı zəruri normativ-hüquqi bazanın mövcudluğunu, istifadə olunan ilkin sənədlərin siyahısını, doldurulması qaydasını, analitik uçotun tərkibini və hesablaşma əməliyyatlarının uçotu üçün ilkin sənədlərin işləmə texnologiyasını müəyyənləşdirməlidir. Testlər müasir tələblərə cavab verən hesablaşma əməliyyatlarına nəzarət səviyyəsinin yaradılmasına kömək edir. Təchizatçılar və podratçılar ilə hesablaşmaları yoxlamaq üçün faktiki və sənədli nəzarət metodları, analitik prosedurlar, məntiqi təhlil, məmurların audit proqramının bu hissəsinin müəyyən məqamları ilə bağlı şifahi müsahibələri istifadə edilə bilər.

Təchizatçılar və podratçılar ilə hesablaşmaların yoxlanılması zamanı təşkilata göstərilən xidmətlər və görülən işlərə dair mal tədarükü müqavilələri və digər iş müqavilələri öyrənilir. Müqavilə formasına riayət etməklə birlikdə, müqavilə müddətindən asılı olmayaraq tərəflərin öhdəliklərini yerinə yetirmələrinin tamlığı və vaxtında olması müəyyən edilir. Auditor əməliyyatlar üçün tədarük müqavilələrinin mövcudluğu, icrasının düzgünlüyü, baş vermə tarixi və vaxtı keçmiş borcun yaranma səbəbi barədə məlumat sahibi olmalıdır (Филина Ф.Н. 2018: с.156).

Burdan belə qənaətə gələ bilərik ki, auditor ümumiyyətlə hesabındakı mühasibat reyestrlərinin məlumatlarına və hesablaşma və ödəmə sənədlərinə əsasən tədarükçülərlə hesablaşma əməliyyatlarının təsadüfi yoxlanışını aparır. Sınaq yoxlaması üçün hesablaşma əməliyyatlarının sistemli şəkildə aparıldığı və ya hesablaşma məbləğlərinin əhəmiyyətli olduğu tədarükçülər götürülür. Yoxlama zamanı əməliyyatın tarixi və mahiyyəti müəyyənləşdirilir, qiymətlərin, yerləşdirilməsinin tamlığının və “1.1” ƏDV-nin ayrılması üçün əsaslandırmanın müəyyənləşdirilib-edilmədiyini müəyyən edilir.

Mühasibat reyestrlərində göstərilən hesabların yazışmalarının düzgünlüyünü də yoxlamaq lazımdır. Etibarsız kreditor borcları mühasibat hesablarında əks olunursa, tədarükçülərin hesablarındakı məlumatlar təşkilatın mühasibat məlumatlarına uyğun gəlmirsə, təchizatçıların hesablarında ayrılmış ƏDV məbləğləri səhv və ya mühasibat hesablarında düzgün əks olunmayıbsa, deməli hesablar səhv uyğunlaşdırılıb.

Beləliklə, hesablaşma əməliyyatlarının uçotu üçün əsas tənzimləyici tələblər eyni zamanda təşkilatların maliyyə hesabatlarında kreditor borclarının əks olunmasının düzgünlüyünü müəyyənləşdirməyə yönəlmiş bir yoxlama istiqamətidir.

II FƏSİL. KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN MÜHASİBAT UÇOTUNUN, TƏHLİLİNİN VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Kreditorlarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunun təşkili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün hər bir müəssisə subyekti yüksək səviyyədə planlaşdırma, tənzimləmə və iqtisadi təhlil, həmçinin nəzarət və idarəetmə siyasətinə sahib olmalıdır. Əsas nəzarət növlərindən biri də maliyyə nəzarətidir. Maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi maliyyə mənbələrinin formalaşmasında və istifadəsində qanunvericiliyə uyğunluğu və iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin düzgünlüyünü təmin etməkdir.

Kreditor borcları təşkilat ilə kreditorlar arasında əlaqənin predmeti olub, təşkilatın əmlakının bir hissəsini təşkil edir. Ödəniləcək borclar, təşkilatın tədarük olunan mal və xidmətlər, əmək haqqı borcları, büdcə təşkilatları və s. olan borclarıdır. Təşkilat kreditor borcundan istifadə edə bilər, lakin onu tələb etmək hüququ olan kreditorlara qaytarmaq məcburiyyətindədir. Ödəniləcək borclar bir tərəfdən təşkilatın investisiya və ya digər xərclər üçün istifadə edə biləcəyi pul vəsaitidir, digər tərəfdən isə ödəniləcək bir borcdur (Валинуров Т.Р., Трофимова Т.В. 2014: s.21).

Kreditor borcları müqavilə münasibətləri və ya istehsal fəaliyyəti çərçivəsində müvəqqəti maliyyələşdirilən bir hüquqi şəxsin digər təşkilatlar qarşısında borclarıdır. Kreditor borclarının təşkilatın öhdəlikləri ilə əlaqəli olması onun maliyyə mənbəyi kimi fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir.

Həmçinin kreditor borcları təşkilatlar arasında mövcud olan pul hesablaşmaları sisteminin qaçılmaz nəticəsi olub, bir şirkətin digər müəssisələrə, işçilərə və bu şirkətin kreditoru olan şəxslərə borcudur. Geniş şəkildə desək, kreditor borcları malgöndərənlərin məhsula, yerinə yetirilmiş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə, o cümlədən verilmiş təminatlı veksellərə və avanslara görə borclarını, həmçinin

material itkilərinin ödənilməsi üzrə borclarını özündə ehtiva edir. Bundan əlavə, kreditor borcu müəssisənin bütün növlər üzrə büdcəyə ödəmələrini, işçilərə əməkhaqqının və digər ödəmələr üzrə vəsaitin verilməsi, dövlət qeyri-büdcə fondlarına ödəmələr üzrə borclarını göstərir.

Kreditor borclarının səmərəli idarə edilməsi həm maliyyə, həm də mühasibat uçotu funksiyalarını yerinə yetirən bölmələr üçün əhəmiyyətlidir:

– Maliyyə üçün - kreditor borcları digər elementlərdən fərqli olaraq pul vəsaitinin hərəkətinə birbaşa təsir edir.

– Mühasibat uçotu üçün - kreditor borcları maliyyə hesabatlarının ədalətli təqdimatını təmin etmək üçün uçota alınmalı olan çoxlu sayda əməliyyatları əhatə edir.

Kreditor borclarının əsas xüsusiyyəti onun məhdud müddətdə məcburi ödənilməsi ilə xarakterizə olunur. İstisna hallarda, məsələn, bir təşkilatın iflas etməsi halında borclar silinə bilər. Alınan vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi əsasən tərəflər ilə münasibətləri düzgün qurma, bağlanacaq müqavilələrin şərtlərini razılaşdırmaq və bunun üçün ödəmə şərtlərini izləmək bacarığından və kreditor borclarının idarə edilməsi mexanizmindən asılıdır. Unutmaq olmaz ki, hər hansı bir borc ilk növbədə təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsinə təsir göstərir (Коровина Л.Н., Кобякова С.Н. 2013: s.56).

Bu günə qədər müəssisələrin kreditor borclarının ən böyük hissəsi, əvvəllər yerinə yetirilmiş, lakin hələ ödənilməmiş inventar maddələri və ya xidmətlər üçün malsatanlara və podratçılara borclardır. Kreditor borcundakı artım və buna uyğun olaraq, onu geri qaytarmaq ehtiyacı təşkilatın maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Kreditor borclarının gec ödənilməsi şirkətin nüfuzuna mənfi təsir göstərir və bu səbəbdən vaxtında qaytarılması müəssisənin ən vacib vəzifələrindən biridir. Hər hansı bir təşkilatın fəaliyyəti, bu və ya digər şəkildə, inventar və xidmətlərin alınması ilə əlaqələndirilir. Təşkilat öz növbəsində, həm alıcıları ya da müştəriləri üçün, həm də hələ satın alınmamış mal və ya xidmətlər üçün əvvəlcədən ödəniş alan malsatan və podratçılar üçün borc verən rolunu oynayır. Öhdəliklərin müddətinə görə kreditor borcları silinəcək cari və uzunmüddətli borclara bölünür.

Təşkilatın kreditor borcları, kreditor qarşısında borc öhdəliklərinin sona çatma tarixi hələ gəlməyibsə, cari hesab olunur. Uzunmüddətli kreditor borcları bir ildən üç ilədək müddətdə borcların ödənilməsinə nəzərdə tutur və təşkilatdakı çətin maliyyə vəziyyətini və yüksək dərəcədə iflas riskini göstərir. Üç ildən sonra, yəni, məhdudiyət müddəti, kreditor borcları təşkilatın maliyyə nəticəsinə sair əməliyyat gəlirinin bir hissəsi kimi silinir. Təşkilatın borcları həm xarici, həm də daxili ola bilər. Xarici vəsait şirkət tərəfindən istifadə olunur və xarici mənbələrdən formalaşır. Xarici mənbələrdən əldə edilən borclar podratçılar tərəfindən yerinə yetirilən işlər, malsatanların məhsullarına görə borclar, veksəl borcları və s. hesab olunur, yerli borclar isə qısa müddətdə toplanan vəsaiti təmsil edir. Bu, işçilərin əmək haqqı borcları, vergi köçürmələri, törəmə müəssisələrlə daxili hesablaşmalar ola bilər. Öhdəliklər bir ay ərzində qısa müddət ərzində ödənilir və daxili borclar gündəlik hesablanır (Рожднова О.В., Игумнов В.М. 2008: s.283).

Hal-hazırda Azərbaycanda müəssisələrin kreditor borclarının tənzimlənməsi hesablər planı üzrə aparılır. 30 yanvar 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı ilə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları təsdiq edilmişdir (Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması 30 yanvar 2017).

Hesablər planında uzunmüddətli kreditor borcları “Uzunmüddətli öhdəliklər” bölməsinin 43-cü maddəsində, qısamüddətli kreditor borcları isə “Qısamüddətli öhdəliklər” bölməsinin 53-cü maddəsində uçota alınır.

Uzunmüddətli kreditor borclarının tərkibi aşağıdakı kimidir (Cədvəl 2).

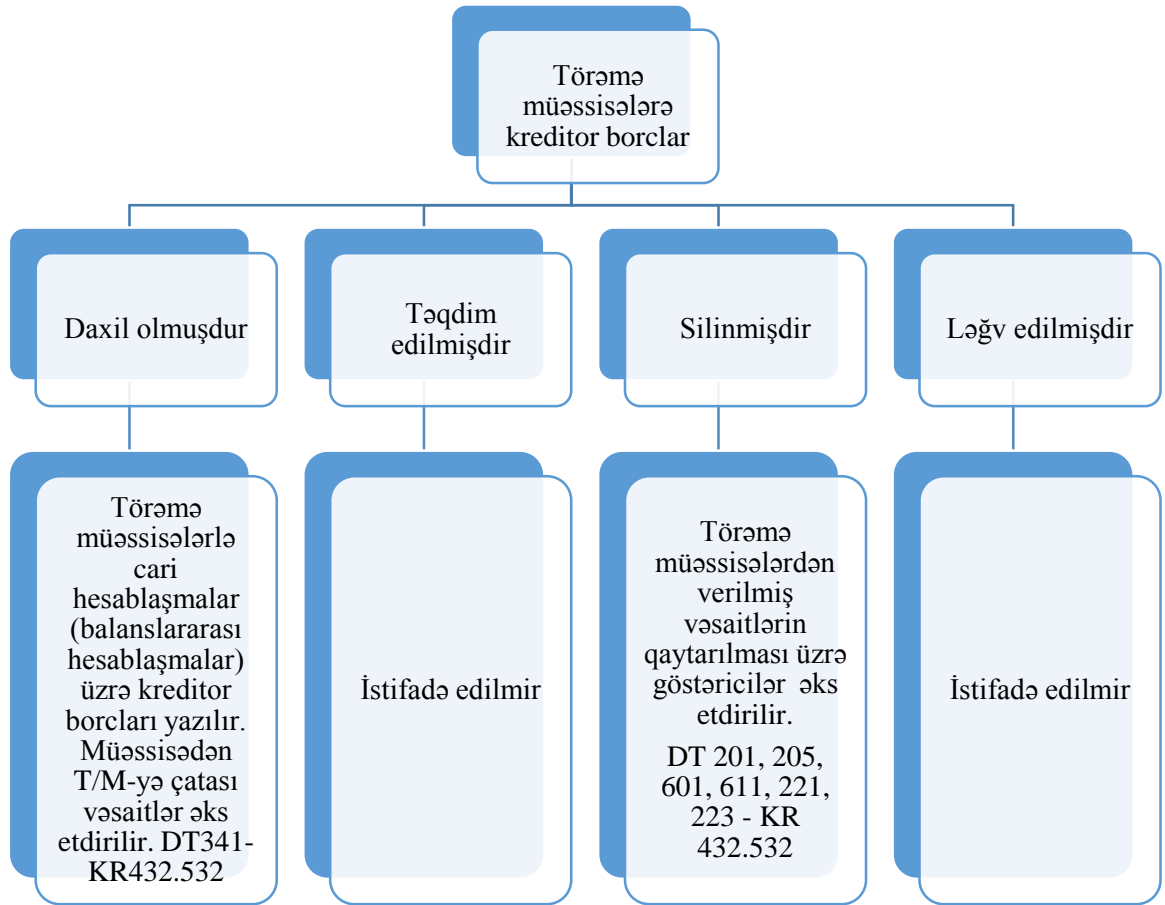
Cədvəl 2: Uzunmüddətli kreditor borclarının tərkibi

Uzunmüddətli kreditor borclarının tərkibi	
431 №-li	“Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları
432 №-li	“Törəmə (asılı) müəssisələrə uzunmüddətli kreditor borcları
433 №-li	“Tikinti müqavilələri üzrə uzunmüddətli kreditor borcları
434 №-li	“Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları
435 №-li	“Digər uzunmüddətli kreditor borcları

Mənbə: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması 30 yanvar 2017 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Törəmə müəssisələrə kreditor borcların təsnifatı aşağıdakı kimidir (Sxem 1).

Sxem 1: Törəmə müəssisələrə kreditor borclar

Mənbə: Tanrıverdiyev Q., 2019: s.10 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

431 №li hesab malsatan və podratçılarla olan bütün növ uzunmüddətli hesablaşmaları özündə əks etdirir. Alınmış mal-material ehtiyatları iş və xidmətlər mədaxil edildikdə müvafiq hesabların debeti, kreditor borclar ödəndikdə isə uçotda 431№li hesabın debeti digər hesabların kreditində əks etdirilir.

Cədvəl 3: Qısamüddətli kreditor borcların tərkibi

№	Qısamüddətli kreditor borcları
531	“Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları
532	“Törəmə (asılı) müəssisələrə qısamüddətli kreditor borcları
533	“İşçi heyətinə qısamüddətli kreditor borcları
534	“Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları
537	“Faizlər üzrə qısamüddətli
538	“Digər qısamüddətli kreditor borcları

Mənbə: Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması 30 yanvar 2017 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Hesablar planının 53-cü maddəsində müddəti 12 aydan (1 ildən) az olan qısamüddətli kreditor borcları uçota alınır.

531№li hesab malsatan və podratçılarla olan bütün növ qısamüddətli hesablaşmaları özündə əks etdirir. Alınmış mal-material ehtiyatları iş və xidmətlər mədaxil edildikdə müvafiq hesabların debetinə, 531№li hesabın isə kreditinə yazılış etməklə mühasibat köçürməsi rəsmiləşdirilir. Kreditor borclar ödəndikdə isə uçotda 531№li hesabın debeti digər pul vəsaitləri hesablarının kreditində əks etdirilir. Təşkilatlarda xidmətlər və işlər üzrə mühasibat yazılışları (müxabirləşmələr) memorial order № 7-də aparılır.

Cədvəl 4: Kreditor borclarının uçotu

№	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit
1	Malsatan və podratçılar üzrə qısamüddətli kreditor borcları uzunmüddətli kimi təsnifləşdirildikdə	531	431
2	Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcların bağışlanması və ya iddia müddətinin keçməsi ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada silinməsi	534	611
3	Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları yarandıqda	344	534
4	Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları ödəndikdə	534	221, 223, 224, 225

Mənbə: Tanrıverdiyev Q., 2019: s.13 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İcarədar qısa müddətə icarəyə götürdüyü obyektin (tikinti, avadanlıq, nəqliyyat vəsaitləri və s.) uçotunu 535№li “İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları” hesabında aparır.

Kreditorlarla hesablaşmalar müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu onunla da izah olunur ki, şirkət vaxtında həyata keçirilməmiş əməliyyatlara cərimələr, faizlər və s. ödəməlidir. Buna görə müəssisələrdə pul vəsaiti üzrə hesablaşmalar Qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilməli, sənədləşmələrin səviyyəsi qaldırılmalı və müəssisənin bu sahədə idarəedici şəxslərin məsuliyyəti artırılmalıdır.

Borcun qaytarılması kreditorlarla hesablaşmaların uçotu zamanı da vacibdir. Müəssisələr ildə ən azı bir dəfə kreditorlarla - malsatanlar və digər kreditorlarla

hesablaşmaların siyahısını aparır. Kreditorların hesabatları borclulara göndərilir və sənədləri aldıqdan sonra borclular onları yoxlamalı və kreditorun qalıq borcunu təsdiq etməli və ya etirazlarını bildirməlidirlər.

Malsatan və podratçılar üzrə qısamüddətli kreditor borclarının bağışlanması və ya iddia müddətinin keçməsi ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada silinməsi 531 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 611-10 Nöli subhesabın kreditində əks etdirilir. Aksiz vergisi tətbiq edilən xammal və materialların aksiz vergisi əvəzləşdirildiyi halda, 531 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 521 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə, əvəzləşdirilmədiyi halda 531 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 241-2 Nöli subhesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Bu zaman hesablanmış əlavə dəyər vergisi əvəzləşdirildiyi halda həmin məbləğə 531 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 521 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının krediti, əlavə dəyər vergisi əvəzləşdirilmədiyi halda həmin məbləğə 531 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 241-1 Nöli subhesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir (Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması 30 yanvar 2017).

Törəmə (asılı) cəmiyyətlərə qısamüddətli kreditor borclarının bağışlanması və ya iddia müddətinin keçməsi ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada silinməsi 532 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 611-10 Nöli subhesabın kreditində əks etdirilir. Aksiz vergisi tətbiq edilən xammal və materialların aksiz vergisi əvəzləşdirildiyi halda 532 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 521 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə, əvəzləşdirilmədiyi halda 532 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 241-2 Nöli subhesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Bu zaman hesablanmış əlavə dəyər vergisi əvəzləşdirildiyi halda həmin məbləğə 532 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 521 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının krediti, əlavə dəyər vergisi əvəzləşdirilmədiyi halda həmin məbləğə 532 Nöli hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 241-1 Nöli subhesabın krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir.

“Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar” hesabında mühasibat uçotu subyektinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı işçi heyətinin mükafatlandırılması ilə əlaqədar ödənilməli olan borclar barədə ümumiləşdirilmiş məlumatlar əks etdirilir. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə borclar yarandıqda 103, 113, 123, 131, 191, 193, 202, 203, 242, 245, 342, 421, 422, 514, 534, 545, 711, 721, 731 №li hesabların müvafiq subhesablarının debeti və 533 №li hesabın müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borclar ödənildikdə 533 №li hesabın müvafiq subhesablarının debeti və 221, 223, 224, 225 №li hesabların müvafiq subhesablarının krediti üzrə mühasibat yazılışı verilir. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borcların üçüncü şəxs tərəfindən ödənilməsi 533 №li hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 243, 244, 538, 545 №li hesabların müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir. Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətinə olan borcların bağışlanması və ya iddia müddətinin keçməsi ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada silinməsi 533 №li hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 611 №li hesabın müvafiq subhesablarının kreditində əks etdirilir (Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması 30 yanvar 2017).

Müəssisə mühasibat uçotu və hesabatlarının düzgünlüyünü və tamlığını yoxlamaq üçün aktivlərini, öhdəliklərini, hesablamlarını, kapitalını və s. vaxtaşırı nəzərdən keçirir, maddi sərvətlərin və ümumiyyətlə balansın bütün aktiv və öhdəliklərinin inventarizasiyasını aparır. Inventarlaşdırma müəssisənin, idarənin, təşkilatın və digər təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər əmlakının həqiqi vəziyyətini yoxlamaq, qiymətləndirmək və sənədləşdirməkdir. Azərbaycan Respublikasında inventarizasiya prinsipləri Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmiş “Aktiv və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları”na uyğun olaraq həyata keçirilir (<https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/inventarizasiya.php>).

“Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin qərarına əsasən kreditor

borcları inventarizasiya olunarkən komissiya həmin öhdəliklərin sənədlərinə baxış keçirməli və inventarizasiya siyahılarında onların tam adını, əldə edilməsi tarixini, təyinatını, miqdarını, məbləğini və digər xüsusi göstəricilərini qeyd etməlidir. Kreditor borcları inventarizasiyası zamanı komissiya mühasibat uçotu subyektinin həmin öhdəliklərin mövcudluğunu yoxlayır. Mühasibat uçotu registrlərində çatışmazlıqlar aşkar olunarkən müvafiq düzəlişlər və dürüştləşdirmələr aparılır. Uçotda olmayan və inventarizasiya zamanı aşkar edilmiş və yaxud mühasibat uçotu registrlərində xarakteristikası barədə düzgün məlumat göstərilməyən kreditor borcları, komissiya tərəfindən onların lazımi göstəriciləri düzgün əks etdirilməklə, uçot kitablarına daxil edilməlidir. Uçotda olmayan və inventarizasiya zamanı aşkar edilən kreditor borcları mühasibat uçotu subyektinin balansına daxil etmək məqsədi ilə müvafiq aktla rəsmiləşdirilir (Aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiyası Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 16 iyul 2013).

2.2. Kreditorlarla hesablaşmaların təhlili metodikası

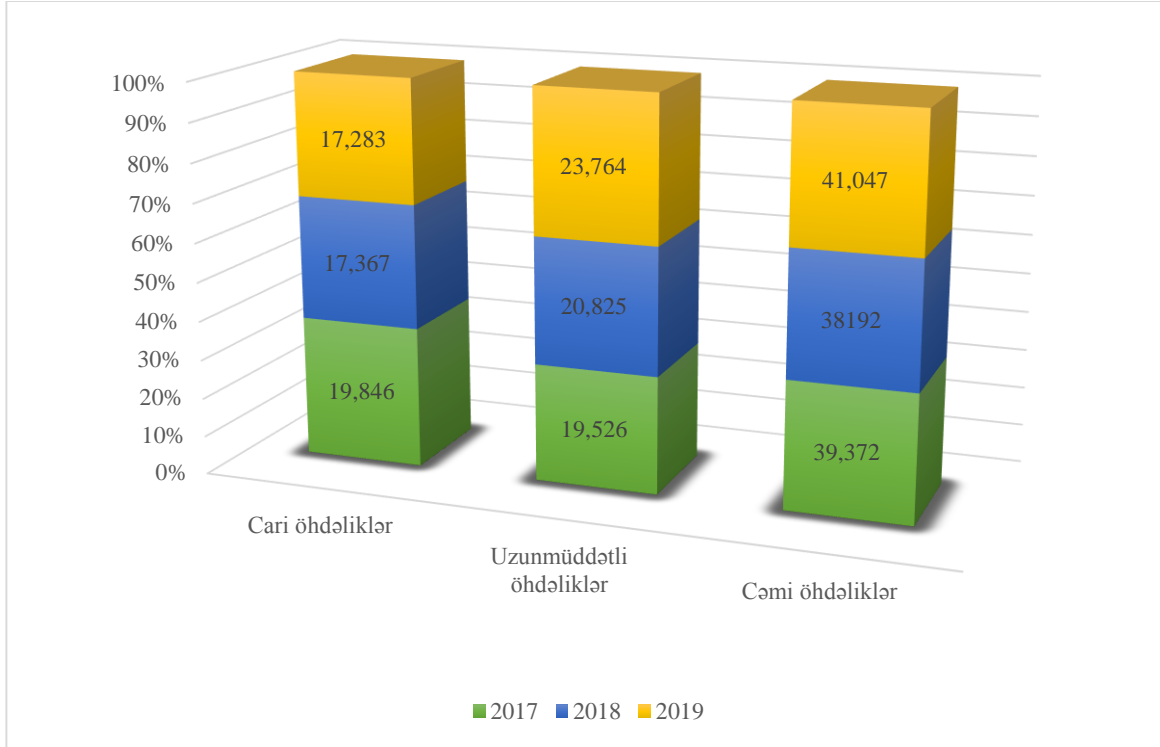
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 30 yanvar 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı ilə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları təsdiq edilmişdir. Müəssisənin kreditor borclarının tənzimlənməsi bu qaydalara əsasən aparılır. Bu Hesablama Planı maliyyə hesabatlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır və bütün elementlərinin mövcudluğu və hərəkəti barədə məlumatları, faktları qeyd etmək və qruplaşdırmaq üçün hazırlanmışdır.

Kreditor borcu üzrə hesablaşmalara nümunə olaraq Azərbaycanın ən böyük sənaye şirkətlərində biri olan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkətinin (bundan sonra ARDNŞ) 2019-cu ilə aid maliyyə hesabatlarından istifadə olunmuşdur. Şirkətin maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat məlumatlarının, eləcə də kreditor borclarının təhlilini aşağıdakı kimi aparmaq olar.

Şirkət 2019-cu il 1 yanvar tarixində yeni təsdiqlənmiş “İcarələr” adlı 16 sayılı MHBS-ını öz maliyyə hesabatlarında tətbiq etməyə başlamışdır. 2017-2019-cu

illərdə öhdəliklərin dəyişmə dinamikasını təhlil edək (Cədvəl 4). Öhdəliklərin dinamik dəyişməsini aşağıdakı qrafiklə vermək olar (Qrafik 1).

Qrafik 1: 2017-2019-cu ul tarixinə öhdəliklər, mln.manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 5: 2017-2019-cu illərdə öhdəliklər, mln.manatla

	2017	2018	2019
Cari öhdəliklər	19 846	17 367	17 283
Uzunmüddətli öhdəliklər	19 526	20 825	23 764
Cəmi öhdəliklər	39 372	38 192	41 047

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəldən və qrafikdən göründüyü kimi 2017-ci ildə cari öhdəliklər 19 846 mln.manat, 2018-ci ildə 17 367 mln.manat təşkil etmişdir və bu da 12,49 % azalma deməkdir. 2019-cu ildə bu rəqəm 17, 283 mln. manat təşkil etmişdir və əvvəlki ilə nisbətdə 0,5 % azalma müşahidə edilmişdir. Uzunmüddətli öhdəliklər 2017-ci ildə 19 526 mln.manat, 2018-ci ildə 6,65 % artaraq 20 825 mln.manat olmuşdur. 2019-cu ildə uzunmüddətli öhdəliklər əvvəlki ilə nisbətən 14,1 % artaraq 23 764 mln.manat təşkil etmişdir. Cəmi öhdəliklər 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən 7,5 % artaraq 41 047 mln. manat olmuşdur.

Kreditor borclarını təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəlin məlumatlarından istifadə edək (cədvəl 6). Kreditor borclarının strukturu hesablanmış öhdəliklərdən, sair kreditor borclarından, müştərilərdən avanslar, işçilərə ödəniləcək məbləğ, neftin oliverti üzrə öhdəliklərdən ibarətdir.

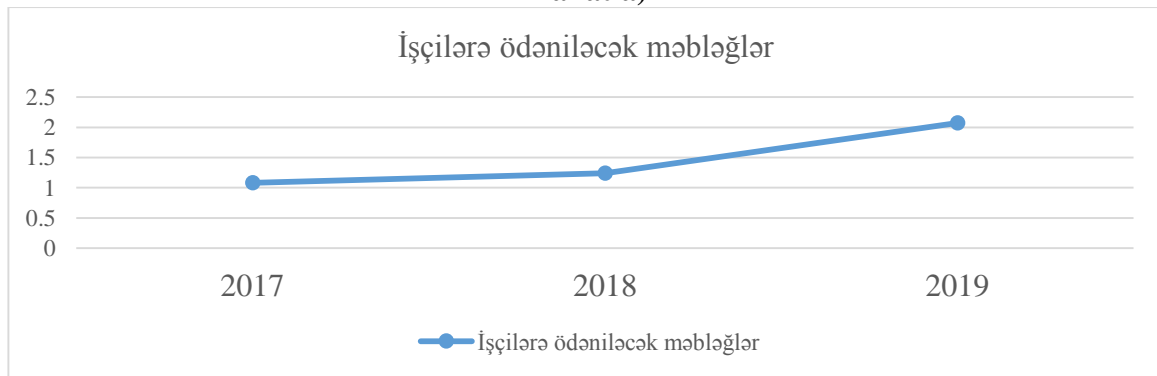
Cədvəl 6: ARDNŞ-in kreditor borclarının strukturu və dinamikası (2017-2019-cu illər)

	2017	2018	2019
Kreditor borcları	6,337	7,242	6,922
Hesablanmış öhdəliklər	4,607	3,052	3,164
Sair kreditor borcları	1,030	1,348	1,035
Cəmi maliyyə kreditor borcları	11,974	11,642	11,121
Müştərilərdən avanslar	0,358	-	-
İşçilərə ödəniləcək məbləğlər	0,108	0,124	0,207
Neftin oliverti üzrə öhdəliklər	0,010	0,014	0,006
Cəmi ticarət və sair kreditor borcları	12,450	11,780	11,334

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İllik maliyyə hesabatlarının statistik nəticələrinə görə 2017-ci ildə hesablanmış öhdəliklər 4, 607 mln.manat, 2018-ci ildə 33,75 % azalaraq 3, 052 mln. manat olmuş, 2019-cu ildə isə 3,67 % artaraq 3, 164 mln. manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə işçilərə ödəniləcək məbləğ 1,08 min manat, 2018-ci ildə 14,8 % artaraq 1,24 min manat təşkil etmişdirsə, 2019-cu ildə bu nəticə 66,94 % artaraq 2,07 min manat olmuşdur. Bu dinamikanı aşağıdakı qrafiklə daha aydın vermək olar (Qrafik 2).

Qrafik 2: ARDNŞ-in işçilərə ödəniləcək borclarının dinamikası (2017-2019-cu illər, min manatla)

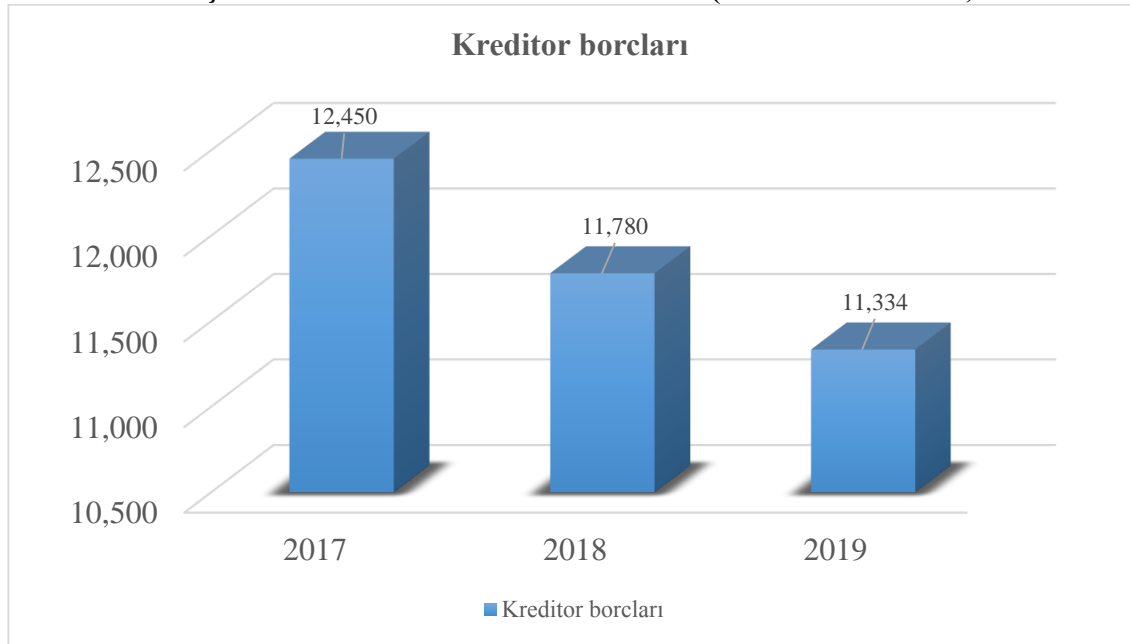
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 2-dən görüldüyü kimi ARDNŞ-də işçilərə ödəniləcək məbləğlər 2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən 14,8%, 2019-cu ildə 66,94% artım göstərmişdir. Bu

təhlildən işçilərə ödəniləcək məbləğlərin həcmnin ildən-ilə artmağa doğru getdiyi məlum olmuşdur.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi ARDNŞ-in kreditor borcları böyük məbləğ təşkil edir. Belə ki, həmin borcların məbləği 2017-ci ildə 12,450 mln.manat, 2018-ci ildə 11,780 mln.man və 2019-cü il tarixinə 11,334 mln.manat olmuşdur (Qrafik 3).

Qrafik 3: ARDNŞ-in kreditor borclarının dinamikası (2017-2019-cü illər, mln.manatla)

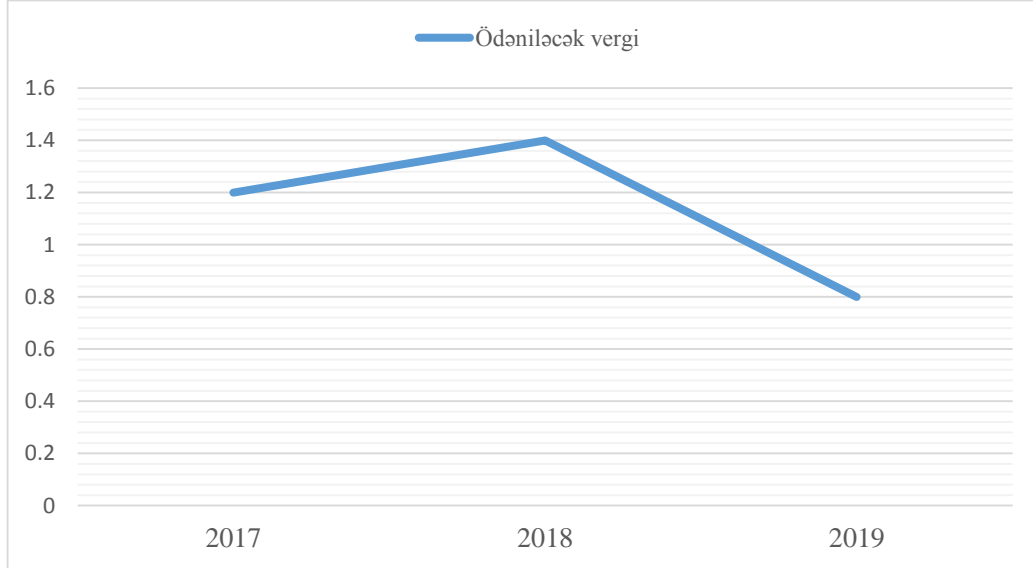
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kreditor borclarının həcmi ildən-ilə azalmağa doğru getmişdir. 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətə 5,38 %, 2019-cü ildə isə əvvəlki ilə nisbətən 3,79 % azalma müşahidə olunmuşdur.

Aydın ki, kreditor borclarını pulla ödəmək tələb olunur. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş (2006-cı ildə dəyişiklik edilmişdir) Nağdsız hesablaşmaların apanması qaydalan haqqında təlimatda ödəyicinin hesabından vəsaitin mülahisəsiz silinməsi qaydası öz əksini tapmışdır. Bu qərara əsasən vergilər və digər məcburi ödəmələr üzrə vergi qalıqlarının, habelə cərimələrin qanımvericilikdə nəzərdə tutulmuş sanksiya məbləğlərinin tutulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamları olan kimi borc məbləğlərinin tədiyyəçinin hesablaşma hesabından mübahisəsiz

silinməsi nəzərdə tutulur. Belə ciddi normativ sənədin olmasına baxmayaraq ARDNŞ-ın büdcə ilə hesablaşmalarda yaranan borcların ödənilməsini də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Ödəniləcək vergilər üzrə borclara diqqət etsək 2017-ci ildə 487 min manat, 2018-ci ildə 690 min manat, 2019-cu ildə 572 min manat kreditor borcları təşkil etmişdir (Qrafik 4).

Qrafik 4: Şirkətin ödəniləcək vergilər üzrə borcları, 2017-2019-cu illər üzrə (%-lə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafik 4-ün təhlilindən görüldüyü kimi 2017-ci ildə əvvəlki ilə nisbətə ödəniləcək vergilər üzrə borclar 1,2 %, 2018-ci ildə 1,4 % artmışdır. 2019-cu ildə isə 2018-ci ilə nisbətən 0,8 % azalmışdır.

ARDNŞ üçün 2017-2019-cu illərdə büdcə ilə hesablaşmalara diqqət yetirildikdə aşağıdakıların mövcudluğunu görə bilərik. Verilən göstəricilərin təhlilini etdikdə iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödəmələrin olması cari öhdəliklər üzrə büdcə borcları ilə əlaqədar əməliyyatların qeyri-qənaətbəxş olmasını sübut edir. Mübahisəsiz, yəni müəssisənin hesablaşma və ya valyuta hesabma pul daxil olan anda büdcəyə olan borcların silinməsi qaydası qüvvədə olan indiki şəraitdə nəyin ki, büdcə borcları, həm də iqtisadi sanksiyalar üzrə kəsilmiş məbləğlərin ödənilməsi müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin, yəni vaxtı çatmış və keçmiş tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək (borcları qaytarmaq) iqtidarında olmamasını sübut edir. Bunu cədvəl 7-də verilən məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 7: Şirkətdə cari və uzunmüddətli öhdəliklərin dinamikası (2017-2019)

	2017	2018	2019
Cəmi maliyyə öhdəlikləri	1,311	1,150	1,061
Cəmi uzunmüddətli qeyri-maliyyə öhdəlikləri	0,127	0,115	0,144
Cəmi öhdəliklər	1,438	1,265	1,205

Mənbə: ARDNŞ, Maliyyə hesabatları, 2017, 2018, 2019.; məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Təhlil göstərir ki, kreditörlərin borclarının peşəkar idarə olunması, müasir tədqiqat metodlarından istifadə etməklə onlardakı vəziyyətin təfərrüatlı təhlilini tələb edir. Onsuz müəssisənin maliyyə vəziyyətini hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənmək mümkün deyil.

Kreditör borclarını təhlil edərkən müəssisənin mühasibat balansından, mənfəət və zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı, kapitaldakı dəyişikliklər hesabatı, kreditör borcların inventarının digər hesabatları, təchizatçılar, müəssisəyə xidmət göstərən digər təşkilatlarla yazışmalar, digər rabitə sənədləri, müxtəlif təlim materialları, qərarlar, qaydalar, əmrlər və digər normativ sənədlər, satış xidmətləri elmi təşkilatlar təhlil nəticələri, iş planları, proqnoz materialları, inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən statistik məlumatlar, istehsal müqavilələri haqqında məlumatlar, satınalma, istehsal, satış və maliyyə proseslərini idarə edən hesabatlar, baza infrastrukturunun öyrənilməsi və digər məlumat mənbələri istifadə edilir.

2.3. Təsərrüfat subyektlərlə hesablaşmalarının mühasibat uçotunun auditor yoxlanması

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi sahibkarlığın sürətli inkişafını, yeni təşkilati-hüquqi formaların və müxtəlif mülkiyyət növlərinin yaranmasını, ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyasını, idarəetmədə əsaslı dəyişiklikləri, metodologiyanın yenidən qurulmasını və həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə getdikcə daha çox hiss olunmağa başlayan yeni bir kəsin növü meydana çıxdı. Müəyyən bir müəssisənin işgüzar nüfuzu barədə etibarlı bir məlumat yox idi, belə ki, təsisçilər və səhmdarlar, müvafiq emitentlər, qiymətli kağızların sahibləri və kredit verənləri təşkilatların maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti barədə dəqiq məlumat əldə etməklə yanaşı, mövcud və gələcək hökumət üçün məlumatlı fikirlər almaqda maraqlı idilər. Məhz bu kontekstdə bazar iqtisadiyyatı infrastrukturunun ayrılmaz elementlərindən biri olan dövlət nəzarətinə alternativ olan bir qurum kimi müstəqil auditin inkişafına böyük ehtiyac var.

Bazar iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsində audit təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasının vacib hissəsidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin müstəqil və qərəzsiz forması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun səbəbi auditin iqtisadiyyatda maliyyə şəffaflığını təmin etməsi, iqtisadi və maliyyə məlumatları haqqında düzgün və etibarlı fikir formalaşdırması, eyni zamanda dövlətin, sahibkarlıq subyektlərinin və mülkiyyət sahiblərinin maraqlarını qorumasıdır. Ümumiyyətlə, təşkilatın (təsərrüfat subyektlərinin) maliyyə hesabatlarında yer alan məlumatların qüvvədə olan qanunlara və müvafiq qaydalara uyğun olmasını təmin etmək məqsədi ilə yoxlama neytral və səriştəli şəkildə aparılır ("Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı).

Audit fəaliyyətinin əsas məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatının və onların həyata keçirdiyi maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü yoxlamaq, habelə respublikanın mövcud qaydalara uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Auditorlar ixtisas sertifikatı almaq üçün sertifikatlaşdırma keçmiş şəxslər ola bilər. Sahibkarın bir audit firmasının tərkibində və ya müstəqil bir hüquqi şəxs kimi audit fəaliyyəti

ilə məşğul olma imkanı mövcuddur. Auditorlar və auditor firmaları auditdən başqa digər iş fəaliyyətlərində də iştirak edə bilirlər.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə aparılan auditin son mərhələsi hesab edilir. Bu, əsas etibarlı ilə yoxlama aparılan zaman əldə edilən nəticələr, yoxlamanın aşkar etdiyi qanun pozuntuları, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və digər neqativ halların qiymətləndirilməsinin rəsmiləşdirilməsidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının səmərəliliyi onun nəticələrinin məntiqi, ardıcıl, əsaslı, sənədli, auditorun sübutu şərh edilməklə qiymətləndirilməsi ilə ölçülür. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin yekunlaşdırılmasında bir sıra prinsipial məsələlərə cavab tapılmaqla aşağıdakı ardıcılıqla şərh vacibdir: ilk növbədə hesablaşmalara dair aşkar edilmiş mənimsəmələr və ya digər səbəbdən müəssisəyə dəymiş ziyanlar, maddi materialların çatışmamazlığı, korlanması və sair bu kimi ciddi məsələlər şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Əgər bu kimi hallara tez-tez rast gəlinərsə, auditor həmin halları şərh etməklə onların törədilməsi səbəblərini müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktın tələbləri ilə əlaqələndirməklə bu sahədə təqsirkar şəxsi müəyyənləşdirməlidir (Abbasov İ.M. 2007: s.300).

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin kreditor borclarının əsas hissəsini malsatan və podratçılara olan borclar təşkil edir. Bu baxımdan malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların auditor yoxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar “Müəssisələrin uçot planı və tətbiqi” təlimatının hesablaşma hissəsində əks olunur. Ancaq zənginlik və müxtəliflik əhəmiyyətinə görə ayrı bir fəsildə araşdırılması və izah edilməsi lazımdır. Sənaye müəssisələrində malsatan və podratçılar arasındakı əlaqələr gündəlik və davam edən əməliyyatlar sayılır. Beləliklə, istehsalın təşkili (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) birbaşa malsatan və podratçılarla bağlıdır. Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların auditini aşağıdakı vəzifələri əhatə edir (ЖМИНЬКО С.И., 2013: s.97):

– malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların, müqavilələrin, protokolların qanunvericiliyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;

- kreditor borclarının yaranması səbəblərinin müəyyən edilməsi və onların mövcudluğunun obyektivliyinin yoxlanması;
- kreditorlarla hesablaşmalarda valyuta əməliyyatlarının istifadəsi və onların qanunvericilik və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğunun yoxlanması;
- kreditorlarla hesablaşmalar zamanı iddiaların əsaslı olmasının və onun yekun nəticəsinin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanması;

Cari öhdəliklərin uçotu və kontragentlərlə hesablaşmalar üzrə əməliyyatların yoxlanılması prosedurları aşağıdakı məlumat mənbələrinə əsaslanır:

- İşgüzar müqavilələr;
- Ödəmə sənədi: ödəmə tapşırıqları, kassa çekləri, ödəməni təsdiq edən əlavə sənədlərlə avans hesabatları (kassa çekləri, və s.);
- Yol vərəqələri;
- Fakturalar;
- Göstərilən xidmətlərin və görülən işlərin qəbulu və ötürülməsi aktları;
- Inventarizasiyanın vaxtı və tezliyi ilə bağlı mühasibat siyasəti; cari öhdəliklərin və tərəflərlə aparılan əməliyyatların uçotu üçün sintetik və analitik uçotu.

Auditor kontragentlərlə hesablaşmalarla bağlı bəzi əsas məsələlərin həlli üçün ilkin sənədləri araşdırmalı və bu sənədlərin ölkəmizə və digər beynəlxalq hesablaşmalara tətbiq olunan normativ hüquqi aktların prinsiplərinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməlidir. Auditor hesablaşmaların inventarizasiyasını aparmalı, inventarlaşdırma zamanı malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda borclar aşkar edildikdə, auditor təşkilatın islah tədbirlərinin vəziyyətini yoxlamalı və qiymətləndirməlidir (ЖМИНЬКО С.И. 2013: с.98).

Kreditorlarla hesablaşmalar haqqında ən zəngin məlumatlardan biri də müəssisə və təşkilatlarla malsatan (podratçılar) arasındakı hesablaşmalarla əlaqəli mühasibat məlumatlarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və müvafiq bölmələri malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda alınan məhsulların,

işlərin və xidmətlərin satışı üçün tərəflər arasında hüquqi və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində əsas və aparıcı rol oynayır. Bu Məcəllənin müəyyən hissələrində və maddələrində satış müqaviləsinin bağlanması, müqavilə üzrə mal və material satarkən satıcının üzərinə götürdüyü öhdəliklər, müvafiq standartlara uyğun iş və xidmətlər təchizatı, çatışmazlıqlar, açıqlamanın vaxtı təslim olunan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) və bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması qaydaları, satın alınan malların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinin ödənilməsi məsələləri qeyd olunur. Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar üçün tənzimləmə bazasını bütövlükdə nəzərdən keçirsək, bu normativ hüquqi aktların bəzi əsas məqamları ehtiva etdiyi qənaətinə gələ bilərik. Beləliklə, malsatan və podratçılar ilə işgüzar əlaqələrin qurulması, tərəflərin bu münasibətlərin həyata keçirilməsindəki öhdəlikləri, bu öhdəliklərdən irəli gələn mübahisələrin həlli, tədarükçülər və podratçılar ilə əməliyyatların uçotu prinsipləri, bu əməliyyatların tam açıqlanması. mühasibatlıqda şərh olunur.

Yuxarıda qeyd edilən prinsipial məsələlərin həllində birinci olaraq malsatan və podratçılarla əməliyyatların normativ hüquqi bazasının mövcud vəziyyəti və onlara riayət edilməsi yoxlanılaraq qiymətləndirilməlidir. Belə ki, müəssisə ilə malsatan və podratçılar arasında bağlanan müqavilə, razılıq protokolları, sifarişlər, bu ilkin sənədlər üzrə alınan mədaxil edilən malmaterial qiymətliləri, icra olunan iş və xidmətlər üzrə ödənilmiş vəsaitlər, həmçinin malsatan-podratçılarla müəssisə arasında qəbul olunmuş öhdəliklər hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Buna görə auditor tərəfindən seçmə yolu ilə ən önəmli əhəmiyyət kəsb etmiş əməliyyatların həyata keçirilməsinə dair ilkin sənədlər-bağlanan müqavilələr ekspertizadan keçirilməli, bu müqavilələrin nə dərəcədə qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq tələblərinə uyğun olması araşdırılmalıdır.

Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların auditori iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üçün daxili nəzarət sistemini qiymətləndirmək lazımdır. Auditorlar vəzifəli şəxsləri yoxlayaraq sorğu aparmaqla qərar qəbul etmə, əməliyyat və nəzarət funksiyalarının ayrılmasını, yəni müqavilə bağlamaq barədə qərar qəbul edən şəxslərin (direktor və ya satınalma

şöbəsi), malsatan müqaviləsi (satınalma) əməliyyatını həyata keçirən şəxslərin dairəsini müəyyənləşdirirlər. Auditorlar malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar üçün etibarlı iş axını cədvəlinin mövcudluğunu, ilkin məlumatların kompüterdə işlənməsini, arxivləşdirmənin təşkilini də yoxlayır. İkinci mərhələ təsərrüfatın malsatan və podratçıları ilə hesablaşmalar barədə etibarlı məlumatların formalaşmasına real nəzarət ilə əlaqələndirilir (Мощенко О.В., Усанов А.Ю. 2012: с.43).

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlanılmasının növbəti prosedur mərhələsi alman malların keyfiyyət cəhətdən standartlara müvafiq olması, icra olunan iş və xidmətlərin həcmnin doğru müəyyən edilməsi, onların həyata keçirilməsində tətbiq edilən tarif dərəcələrinin uyğun gəlməsinin araşdırılması və qiymətləndirilməsidir. Burada həmçinin yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin təhvil-təslim aktlarında yol verilən qanunsuzluqların aşkar olunması və qiymətləndirilməsi kimi məsələlər də əks olunmalıdır (Савин А.А. 2012: с.41).

Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar yoxlanarkən satın alınan mallar, işlər və xidmətlər üçün ödəniş edilərkən əlavə dəyər vergisi əməliyyatları da nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə əlavə dəyər vergisi malların, işlərin və xidmətlərin ödənişi zamanı ümumi məbləğə daxil edilir və hesablamalar zamanı əlavə dəyər vergisinin nəzərə alınmadığı tez-tez ehtimal olunur. Bununla birlikdə nəzərə alınmalıdır ki, satın alınan malların və xidmətlərin dəyəri mühasibat uçotunda nəzərə alınarsa, əlavə dəyər vergisinin həqiqi miqdarı istehlakçının hesabına hesablanmalıdır. Əlavə dəyər vergisi malların, işlərin və xidmətlərin ödənişi üçün təqdim olunan fakturalarda ödəniləcək dəyərə uyğun olaraq hesablanmırsa, auditor problemi aydınlaşdırmalı və qiymətləndirməlidir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bir sıra humanitar fəaliyyətlər, fondlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti ticarət fəaliyyəti aparmadıqları üçün əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Bu səbəbdən auditor bu cür əməliyyatların qanunvericilik əsasında həyata keçirildiyini yoxlamalıdır.

Auditorlar işlərinə yoxlanılacaq mövzu ilə tanış olmaqla başladıqda təşkilatın təsis sənədlərini, fəaliyyətini, mühasibat siyasətini, hesabatını öyrənir və sənədlərin

təxmini həcmi və iş əməliyyatlarının intensivliyini qiymətləndirirlər. Bu prosedura bəzən auditorlar arasında diaqnostika deyilir.

Malsatanlar və podratçılar ilə hesablaşmaların auditinin vacib bir hissəsi onlar qarşısında öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün auditor, ayrı-ayrı qarşı tərəflər üçün seçici olaraq, müqavilədə və qiymət müqaviləsi protokolunda göstərilən qiymətləri yerinə yetirilmiş iş və ya göstərilən xidmətlər üçün hesab-fakturalarda və konsignasiya sənədlərində göstərilən qiymətlərlə müqayisə etməlidir. Auditor, həmçinin müqavilə məlumatlarını həcm və çatdırılma qiymətləri baxımından bank çıxarışları və onlar üçün seçilmiş ödəniş tapşırıqları, hesab sənədləri ilə müqayisə edərək məzənnə fərqlərinin (qeyri-rezident tərəflərlə hesablaşmalardan irəli gələn) uçotun düzgünlüyünü yoxlamalıdır. Həmçinin, auditor, buraxılmış veksellər üçün əmtəə krediti verilməsinə dair müqavilələrin şərtlərinə uyğun olaraq öhdəliklərin məbləğinin formalaşmasının düzgünlüyünü yoxlamalıdır.

İnventarlaşdırma, əks yoxlama və ya tərəflərin müraciəti sayəsində auditorlar malsatanlar və podratçılar qarşısında yaranan öhdəliklərin həqiqi miqdarını müəyyənləşdirirlər. Auditorlar ən çox məzənnə fərqlərini hesablayarkən, səhv borcun düzgün tanınmaması, səhv tərtib edilmiş hesab yazışmaları baxımından mühasibat metodikasının pozulması, hesablaşmaların uzlaşdırılması aktları olmadıqda hesablama səhvləri ilə qarşılaşırlar.

Malsatan və podratçılara veriləcək borcların hesabat dövrünün müəyyənləşdirilməsinin yoxlanılması, baş verdikləri dövrdə borcların tanınması və silinməsinin vaxtında aparılmasına nəzarət etmək üçün həyata keçirilir. Auditorların üzlaşdıqları əsas qanun pozuntuları, vaxtı keçmiş borcun vaxtında ləğv edilməməsi, öhdəliklərin yenidən qiymətləndirilməməsidir (Мощенко О.В., Усанов А.Ю. 2012: s.44).

III FƏSİL. KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU, AUDİTİ VƏ TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Kontragentlərlə hesablaşmaların uçotunun Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın milli valyutasının dəyər qazana bilməməsi, keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində rublun üstünlük təşkil etməsi və SSRİ-dən miras qalan uzun müddətdən bəri sübut edilmiş və sərt qaydaların yox olması hesablaşmalarda problem yaradı və ödəmə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində çətinliklərin yaranmasına səbəb oldu. Son illərdə də Azərbaycanda manatın ucuzlaşması (inflyasiya) debitor və kreditor borclarının artımını daha da sürətləndirdi.

Müasir dünyada işgüzar fəaliyyətin daim artması və xarici investisiyaların həcmnin artması ilə müxtəlif standartlar əsasında tərtib edilmiş maliyyə hesabatlarının müqayisəsi problemi olduqca aktual olur. Mühasibat hesabatı standartlarının müxtəlifliyi son nəticədə beynəlxalq maliyyə axınlarının kəskin azalmasına səbəb ola bilər və ölkələrin iqtisadi inkişaf prosesini dayandırır, milli maliyyə mənbələrinin ayrılması prosesini çətin vəziyyətdə qoyur. Maliyyə axınları ölkədən ölkəyə köçür və bu da transmilli iqtisadiyyat yaradır. Bu səbəbdən eyni beynəlxalq maliyyə hesabat standartlarının formalaşdırılması və tətbiqi xarici tərəfdaşların maliyyə fəaliyyətinin əcnəbilər tərəfindən başa düşülməsi məsələsinə ən yaxşı çıxış yolu və həllidir.

Bundan əlavə, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq banklar, xüsusən də kommertiya bankları kredit faizlərini, həmçinin kreditlərin vaxtında geri qaytarılmasına görə ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdilər. Təchizatçılara, podratçılara və iqtisadi sanksiyalara və zərərlərə məruz qalmayan digər xarici təşkilatlara borclarını ödəməməkdənsə, borclarını ödəməməyi üstün tutdular. Nəticə olaraq son illərdə müəssisə və təşkilatların bank kreditlərinin və vaxtı keçmiş borclarının ümumi həcmində bank kreditlərinin payı azalmaqdadır. Müasir dövrdə iki əsas mühasibat sistemi üstünlük təşkil edir - Ümumi Qəbul edilmiş mühasibat

uçotu prinsipləri (Amerikan metod) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (MHBS). Amerikan mühasibat sistemi kifayət qədər mürəkkəbdir, lakin buna baxmayaraq, kifayət qədər güclü mövqeyini saxlayır, çünki Amerika bazarı dünyanın ən inkişaf etmiş bazarıdır və bu gün tərəfdaşlarına kapital artırmaq üçün ən əlverişli şərtləri təklif edir. Bu səbəbdən ABŞ bazarında fəaliyyət göstərmək istəyən ABŞ-dan kənar şirkətlər, hesabatlarının ABŞ Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası və Maliyyə Mühasibat Standartları Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara keçməsi ilə əlaqədar böyük xərclərə məruz qalırlar. Bununla birlikdə, beynəlxalq standartların yerli mühasibat sisteminin formalaşmasında istifadəsi üçün əsas kimi bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. BMHS uzun müddət beynəlxalq səviyyədə tanınmışdır. Bunlar birbaşa müxtəlif ölkələrdə mühasibat uçotunun standartlaşdırılması və uyğunlaşdırılması üçün hazırlanmışdır və mövcud mühasibat sistemində uyğunlaşma baxımından ən az mürəkkəbliyə və yüksək xərclərə malikdirlər. Başqa sözlə, MHBS, bazar iqtisadiyyatına xas olan fəaliyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hal-hazırda bazar münasibətlərinin inkişafı kontekstində kontragentlərlə - kreditorlar arasındakı münasibətlərə çox diqqət yetirilir. Hesablaşma münasibətlərinin düzgün təşkili iqtisadi münasibətlərin, hesablaşma və ödəmə intizamının yaxşılaşmasına səbəb olur. Hər hansı bir kommersiya təşkilatının fəaliyyəti materialların, məhsulların alınması, müxtəlif növ xidmətlərin istehlakı və satışı ilə əlaqədardır. Göstərilən məhsul və ya xidmətlər üçün ödənişlər sonradan ödəniş əsasında həyata keçirilirsə, müəssisənin tədarükçülərindən və podratçılardan kredit alması barədə danışa bilərik. Buna görə müəssisənin maliyyə rifahı müəssisəyə verilən kredit şərtlərinin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin ümumi şərtlərinə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır (Бобылева А.К. 2018: s.323).

Kreditor borcları, müəssisənin özünün təchizatçılara və podratçılara borclarıdır. Kontragentlərlə hesablaşmaların vəziyyəti müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Borcların düzgün uçotu təşkilatın maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini və maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatlar

vaxtı keçmiş kreditor borcu problemi ilə üzləşirlər. Bu cür problemi həll etmək üçün qarşı tərəf-kreditorlarla bağlanan müqavilələrin şərtləri əsasında müəyyən edilmiş gecikmiş ödənişlərin risk səviyyələrinin miqyası tətbiq edilməlidir ki, bu da borcun qaytarılması prosedurunun və müddətini ən səmərəli şəkildə planlaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Öz növbəsində, müəssisə özü də alıcılarına və müştərilərinə, eləcə də məhsullar üçün onlara verilən avanslar baxımından tədarükçülərə kreditor kimi çıxış edə bilər. Borclularla hesablaşmaların vəziyyəti yalnız bir kommersiya təşkilatının ödəmə qabiliyyətinə deyil, həm də onların investisiya cəlbediciliyinə təsir göstərir. Əksər kommersiya təşkilatları son vaxtlar borclarını ödəmək üçün kəskin bir maliyyə problemi ilə üzləşdilər. Kreditorlarla işi düzgün təşkil etmək üçün, qarşı tərəf-borclunun ümumi borc sistemindəki müəyyən bir tərəfin borc payına əsasən kateqoriyalara görə sıralaması sistemindən istifadə edilməsi təklif olunur (Бобылева А.К. 2018: s.374).

İndi mühasibat məlumatları yalnız vergi orqanlarının şəxsində dövlətin daxili istifadəsi üçün deyil, həm də xarici olanlar - auditorlar, investorlar və xarici kreditorlar üçün mövcud olur.

Milli mühasibat sisteminin MBUS-a gətirilməsi istəyi bütün mühasibat sisteminin islahatına səbəb olmuşdur. Bu proses milli problemlərin həllinə aşağıdakı kimi təsir göstərir:

- ilk növbədə investorlara tam və keyfiyyətli məlumatların verilməsi;
- ölkənin mühasibat sistemindəki dəyişikliklərin beynəlxalq standartlarla beynəlxalq səviyyədə inteqrasiyası;
- xarici həmkarların təşkilatlarında mühasibat uçotunun başa düşülməsində təşkilatlara kömək etmək.

Maliyyə hesabatlarının MBUS-a uyğun hazırlanması şəffaflığı və etibarlılığı təmin edir. Bu qaydaların tətbiqi ölkədə müəssisələrin beynəlxalq kapital bazarlarına çıxışı açır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, MBUS-un tətbiqi bütün maliyyə hesabatları istifadəçilərinin maraqlarını ən tam şəkildə əks etdirir və ən uyğun iqtisadi qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi mərhələsində maliyyə hesabatlarının məqsədlərini, xüsusiyyətlərini, maliyyə hesabatlarının elementlərini (aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və pul kapitalı) tanıma və müəyyənləşdirmə prosedurunun nəzərdən keçirirlər. Maliyyə hesabatı prinsiplərinin əsas məqsədi mürəkkəb maliyyə hesabatı məsələlərində qərar qəbul etmə prosesində peşəkar mühakimə yaratmaqdır. MBUS dünyanın hər hansı bir ölkəsinin rəhbər orqanlarının maliyyə hesabatları qaydalarını birləşdirmək və fəaliyyətini dəstəkləmək zərurətini bilməsi səbəbindən tətbiq olunur. Standartlar bir təşkilat haqqında əsas maliyyə mənbəyidir (Герасимова Л.Н., Увайсаева П.М. 2013: s.50).

BMUS-un tətbiqi mühasibat uçotunun investor tərəfindən maliyyə investisiyalarını və axınlarını idarə etmək üçün aparıldığı fikrinə əsaslanır və investorun sahibi və ya kreditor olması heç bir əhəmiyyət daşımır. Bu, əmlakın maliyyə sağlamlığını göstərmək üçün mülkiyyətçinin mənafeyi naminə fəaliyyət göstərən bir mühasib tərəfindən davam etdirilən ənənəvi mühasibatlıqdan əsas fərqdır. Mühasibatdakı bu fərq, hesabat sisteminin beynəlxalq modeli kimi BMHS sisteminin inkişafına təsir göstərən əsas xüsusiyyətləri daşıyır və əsas prinsipləri ifadə edir:

- balans nəzarət xeyrinə mühasibat uçotuna nəzarətdən imtina;
- balansın birbaşa tətbiqi;
- istehsal dəyəri kimi bir konsepsiyanın rədd edilməsi;
- əmlak sisteminin idarəetmə sistemi ilə əvəz edilməsi;
- əmlak dəyərlərinin uçotundan ehtiyatların uçotuna, ümumi qiymətləndirmədən - xalis qiymətləndirməyə keçid.

Öhdəliklər bəndində əlavə quruluş maddələrini vurğulamaq üçün onların ölçüsü, xüsusiyyətləri və ödəmə müddəti barədə məlumatlara etibar etmək lazımdır. Fikrimizcə, birbaşa öhdəlikləri və ehtiyatları, habelə faizsiz və faizli, uzunmüddətli və qısamüddətli, maliyyə və ticarət fəaliyyətlərindən irəli gələn öhdəlikləri ayırmaq olar. Həmçinin, kreditorlar arasında tədarükçülər və podratçılar ilə hesablaşmaların quruluşunda, iqtisadi fəaliyyətdəki tərəfdaşlarla hesablaşmalarda, növbəti hesabat

ilində qaytarılması lazım olan uzunmüddətli öhdəliklərin əlavə maddələrini vurğulamaq imkanı var.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar:

– maliyyə hesabatlarının MBUSA uyğun olaraq formalaşdırılması, Azərbaycanda olan müəssisələrin beynəlxalq kapital bazarlarına qoşulma imkanlarını açan vacib addımlardan biridir;

– beynəlxalq təcrübə göstərir ki, MBUS-a uyğun olaraq hazırlanan hesabatlar istifadəçilər üçün olduqca məlumatlı və faydalıdır;

– MBUS-a uyğun olaraq hazırlanmış maliyyə hesabatları istifadəçilərə iqtisadi cəhətdən səmərəli qərarlar qəbul etmək üçün maliyyə vəziyyətini, şirkətin fəaliyyətinin nəticələrini, habelə şirkət rəhbərliyinin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir;

– MBUS-nın istifadəsi yeni milli hesabat qaydalarının hazırlanması üçün tələb olunan vaxtı və mənbələri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, çünki bu standartlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühasibat və hesabat sahəsində kifayət qədər uzun bir təcrübəni birləşdirir.

Beləliklə, maliyyə hesabatlarının Azərbaycan müəssisələri tərəfindən MBUS-a uyğun olaraq dəyişdirilməsi prosesi dünya iqtisadiyyatındakı mövqelər baxımından ölkənin mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaq və islahatın həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxacaq bütün xərclər öz nəticəsini verəcəkdir.

Azərbaycanda yeni mühasibat uçotu sisteminin tətbiqi və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılmalıdır. Ümumilikdə ölkədə iqtisadi islahatların səmərəli həyata keçirilməsini və ölkəyə ilbəl investisiya axınının artımını təmin edən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının uğurla tətbiqi və yayılması üçün bu sahədə formalaşmış dünya bazarının tələblərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirləri həyata keçirməklə mövcud olan mühasibat uçotu sisteminin bu standartlara uyğunlaşdırılması aparılmalıdır.

Maliyyə hesabatlarında göstərilən informasiyanın təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə izahlı qeydlərdə kreditor borclarının bölgüsünü düzgün şəkildə göstərmək və

uzunmüddətli öhdəliklər üzrə pulun vaxt dəyəri amilini nəzərə alaraq hesablamalar aparmaq lazımdır. Məsələn, bizim 30,000 AZN öhdəliyimiz var və biz öhdəliyimizi 5 il ərzində hər il 6,000 AZN ödəməklə yerinə yetirəcəyik və cəmi məbləğ 30,000 AZN olacaq, lakin biz bu məbləği illər üzrə diskauntlaşdırsaq bizdə fərqli rəqəm alınacaqdır ki, bunu da qeydlərdə yazaraq öz uçotumuzu və hesabatımızı təkmilləşdirmiş olacağıq.

Təkmilləşdirilmiş hesablarda düzgün analizlər aparmaq mümkündür ki, bu da Maliyyə hesabatlarının istifadəsi üçün ən böyük amillərdən biridir. Buna sadə nümunə üzərində baxaq:

Əgər müəssisə öz öhdəlikləri hesabında ümumi öhdəliklər adında göstərsə, Maliyyə hesabatının istifadəçiləri özlərinə lazım olan məlumatları tam olaraq görməyə bilirlər, bu da hesabların ilkin məqsədinə ziddir. Buna görə də yuxarıda qeyd etdiyim kimi, əlavə izahlı qeydlərlə daha ətraflı məlumatlar qeyd etmək mümkündür. Analitik uçotun köməyi ilə sintetik hesabın daxilində detallaşdırılmış informasiyaların daha aydın şəkildə uçotda qeyd etmək olur. Yəni qısa sözlə desək, Analitik hesab ətraflı funksiyaya baxmayaraq, sintetik hesablarda əks olunan məlumatları qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək imkanı verir. Məsələn, uzunmüddətli öhdəliklər hesabı qeyd olunduqda bu bizim üçün ümumi bir uçotdur, lakin daha detallı və təkmilləşdirilmiş şəkildə göstərmək üçün biz bunu subhesablar şəklində göstərə bilərik, nümunə olaraq olaraq “İqtisadi düzəlişlər tələb edən uzunmüddətli öhdəliklər” subhesabını əlavə edərək biz qeyd olunan uzun müddətli öhdəliklərin düzəliş tələb edən hissəsini ayıraraq öz hesabımızı təkmilləşdirə bilərik.

Beynəlxalq standartda əsasən Maliyyə öhdəliklərinin qeyd olunması haqqında müəyyən önəmli məqamlar vardır ki, bunları qısa olaraq qeyd etmək istəyirəm.

Maliyyə öhdəlikləri, mənfəət və ya zərər hesabına ədalətli dəyərdə təsnifat meyarlarına cavab vermədikləri halda, ümumiyyətlə amortizasiya olunmuş maya dəyəri ilə təsnif edilir və ölçülür.

Konstruktiv bir öhdəliklə əlaqədar məsuliyyət, bir müəssisənin keçmiş təcrübələri əsasında aidiyyəti şəxslərin şüurunda gələcəkdə bu cür öhdəliklərini

yerinə yetirəcəyinə dair etibarlı bir gözləmə yaratdıqda öhdəliklər mütləq şəkildə qiymətləndirilərək qeyd olunmalıdır.

Mənfəət və ya zərərdə ədalətli dəyərdə göstərilən maliyyə öhdəlikləri əvvəlcə ədalətli dəyərlə tanınır və sonradan ədalətli dəyərlə uçota alınır.

Amortizasiya olunmuş maya dəyəri olan öhdəliklər əvvəlcə əməliyyat xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə uçota alınır və bundan sonra effektiv faiz metodu ilə amortizasiya olunmuş maya dəyəri ilə uçota alınır.

Cədvəl 8: Mənfəət və zərər

	Mənfəət və zərər hesabına ədalətli dəyər	Amortizasiya olunmuş maya dəyəri
ilkin tanınma	ədalətli dəyər	əməliyyat dəyəri çıxılmaqla ədalətli dəyər
Sonradan	ədalətli dəyər	Effektiv faiz metodu ilə amortizasiya olunmuş maya dəyəri

Mənbə: <https://www.iasplus.com/en/standards/ifrs/ifrs13>

Mənfəət və ya zərər hesabına ədalətli dəyəri ilə göstərilən bütün maliyyə öhdəlikləri üçün, BMHS 13 Ədalətli Dəyərin Ölçülməsi, ədalətli dəyərin ölçülməsini, müəssisənin öz kredit riskinin təsirini və öhdəliyin olacaq və ya edəcəyi ehtimalını təsir edə biləcək digər amilləri nəzərə almaq üçün tələb edir. Mənfəət və ya zərər hesabına ədalətli dəyərdə göstərilən maliyyə öhdəlikləri üçün bir böyük dəyişiklik, öz kredit riskindəki dəyişikliklərin uçot qaydası ilə bağlıdır.

BMHS 39-a uyğun olaraq mənfəət və ya zərərdə ədalətli dəyərdə göstərilən maliyyə öhdəliklərinin ədalətli dəyərindəki bütün dəyişikliklər mənfəət və zərər hesabına tanınır. Bununla birlikdə, maliyyə öhdəliyinin mənfəət və ya zərər hesabına ədalətli dəyərdə göstərildiyi BMHS 9-a uyğun olaraq, müəssisənin öz kredit riskindəki dəyişikliklərlə əlaqəli ədalətli dəyər dəyişiklikləri digər məcmu gəlirdə, digər ədalətli dəyər dəyişiklikləri isə mənfəətdə və ya zərərdə tanınır.

Kontragentlərlə hesablaşmaların uçotunun Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması haqqında fikirlərimizi ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, beynəlxalq standartın tələblərinə uyğunlaşdırılmış uçot və hesabat analiz üçün bizə daha çox imkan yaradır. Vahid Beynəlxalq standartlara

uyğunlaşdırılmış uçot sayəsində biz bir şirkətin mühasibat siyasətini və onun tətbiqi ilə hazırlanmış mühasibat uçotunu rahatlıqla digər şirkətlərlə müqayisə edə bilərik.

3.2. Korrektə edilmiş göstəricilər əsasında kreditor borclarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyəti ilk növbədə cəmi aktivlər və kapital və passivlərdə, xüsusən də cari aktivlər və öhdəliklərdə böyük paya sahib olan və son zamanlarda artan debitor və kreditor borcları ilə vəziyyətlə əlaqədardır. Bu səbəbdən də hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində mülkiyyət, tabeçilik və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün idarəetmə səviyyələrində debitor və kreditor borclarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Debitor və kreditor borclarının peşəkar idarə olunması, müasir tədqiqat metodlarından istifadə edərək vəziyyətin ətraflı təhlilini tələb edir. Bunsuz müəssisənin maliyyə vəziyyətini hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri tədarük, istehsal, satış və maliyyə fəaliyyətləri sahəsində çox sayda təkrarlanmayan hesablaşma münasibətlərinə malikdirlər, nəticədə debitor borcları və borcları mövcuddur. Alacaq borclar müəssisənin kapitalının digər təsərrüfat subyektləri ilə dövriyyədə olduğunu və digər sahibkarların mənfəətinin formalaşmasında iştirak etdiyini göstərir. Bu borcların məbləği artdıqca və geri qaytarılması gecikdikdə, müəssisənin maliyyə göstəriciləri qeyri-sabit və nəticədə kritik hala gəlir.

Debitor borcları və borclar rəhbərliyi pul vəsaitlərinin hərəkəti, gəlir və xərcləri, şirkət fondları və mənbələrinin balanslaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Buna görə müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün debitor və kreditor borclarının hərəkəti daim öyrənilir, artım və azalmaya nəzarət edilir. Buna baxmayaraq, ölkədə fəaliyyət göstərən həm dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisələrinin debitor borclarının həcmi durmadan artır. Belə bir vəziyyətdə, müəssisənin tədarük, istehsal və ticarət fəaliyyətinin son nəticədə maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırıb artırmayacağını tam müəyyənləşdirmək, habelə

təsərrüfat daxilində onları təmin edən mənbələri müəyyənləşdirmək və səfərbər etmək üçün bütün debitor borclar və borclar təhlil olunur.

Müasir şəraitdə kreditor borclarının təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr bunlardır:

1. Kreditor borclarının ilin əvvəlinə, baza dövrünə nisbətən artıb-azaldığını müəyyənləşdirin və qiymətləndirin;

2. Kreditor borclarının reallığının müəyyənləşdirilməsi;

3. Hesabat dövrü və son illər üçün kreditor borclarının strukturundakı dəyişiklikləri öyrənmək və qiymətləndirmək;

4. Kreditor borclarını azaltmaq üçün təsərrüfat və təsərrüfat xaricində ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və onların səfərbərliyini təmin etmək üçün idarəetmə qərarlarının hazırlanması;

5. Kreditor borcları ilə əlaqəli xərclərin və onların effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi;

6. Kreditor borcları ilə əlaqəli zərərləri müəyyənləşdirmək və onları azaltmaq üçün fəaliyyət planı hazırlamaq;

7. Kreditor borclarının tezliyini müəyyənləşdirin və böyüməsinə təsir göstərən bir fəaliyyət planı hazırlayın;

8. Sahibkarın borcların silinməsi və ya müddətlərin uzadılması üçün faydasını müəyyənləşdirmək;

9. Kreditor borclarının proqnozlaşdırılmasını təmin etmək;

11. Yaxın gələcəkdə kreditor borclarının dinamikasını proqnozlaşdırmaq və bu borcun müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə sabitliyinə, ödəmə qabiliyyətinə, dövriyyə dövriyyəsinin dərəcəsinə təsirini müəyyənləşdirmək;

12. Beynəlxalq kreditor borcları idarəetmə təcrübəsini öyrənmək və onların milli mühasibat və hesabat sistemində tətbiq olunmasını müəyyən etmək, i.a.

Borclu və kreditorların təhlili üçün: Müəssisənin mühasibat balansından (Əlavə 3), mənfəət və zərər hesabatı (xərclərin xarakterinə görə) (Əlavə 5), pul vəsaitlərinin hərəkəti hesabatı (Əlavə 2) və digər hesabatlar, təchizatçılar, təchizatçılar, şirkətə xidmət göstərən digər təşkilatlarla yazışmalar, digər rabitə sənədləri, müxtəlif

təlimatlar, qərarlar, qaydalar, əmrlər və digər normativ sənədlər, təhlil nəticələri, iş planı, proqnoz materialları, inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən statistik məlumatlar, istehsal müqavilələri barədə məlumatlar, tədarük, istehsal, satış və maliyyə proseslərini idarə edən vəzifəli şəxslərin hesabatları, bazar infrastrukturunu tədqiqatları və s. amillər istifadə olunur.

Kreditor borclar gələcəkdə yerinə yetirilməli olan keçmiş və ya cari iqtisadi fəaliyyətlərdən yaranan borclardır. Bu cür münasibətlərin subyektləri kreditor və borcludur. Məqsəd borc əməliyyatının bağlandığı pul və ya maddi dəyərlərdir. Kredit mənbələrinin ehtiyatlı idarə edilməsi ilə borclar əlavə və nisbətən ucuz mənbələr cəlb etmək mənbəyinə çevrilə bilər. Malsatan və podratçılarla münasibətlərin qurulması, müqavilələrin şərtlərinin razılaşdırılması, çətdirilmə və ödəmə şərtlərinə nəzarət edilməsi, alınan mənbələrdən istifadənin səmərəliliyi ən böyük dərəcədə asılıdır. Beləliklə, kreditor borclarının idarə olunması aşağıdakı əsas prinsiplərlə xarakterizə olunur (Овчинникова О.А., Ромадыкина М.Ю. 2015: с.66).

✓ Maddi aktivlərin alınması üçün faiz ödənişlərini minimuma endirmək üçün borc formasının düzgün seçilməsi;

✓ Bankın və ya kommersion kreditinin ən uyğun formasını və müddətini müəyyənləşdirmək;

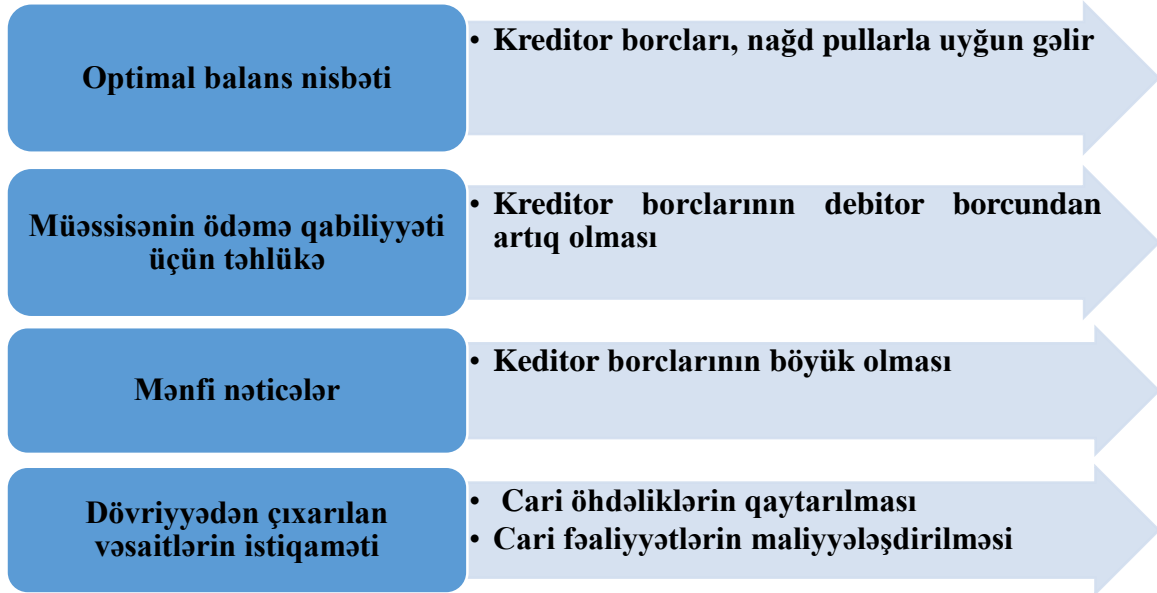
✓ Vaxtı keçmiş borcun yaranmasının qarşısının alınması.

Kreditor borclarının təhlilinə ehtiyac şirkətin ödəmə qabiliyyətinin pozulması və maliyyə sabitliyi ilə əlaqəli potensial risklərlə əlaqədardır. Kreditor borclarının təhlili rəhbərliyə, mülkiyyətçilərə, maliyyə və hüquq xidmətlərinə və digər maraqlı şəxslərə etibarlı məlumat vermək, habelə böhran vəziyyətlərinin qarşısını almaqdır. Kreditor borclarının təhlilindəki bəzi əsas məqamları sxem 2-də göstərildiyi kimi qeyd etmək lazımdır.

Kreditor borclarının təhlilinin məqsədi qarşı tərəflərlə hesablaşmaların idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlər hazırlamaqdır. Kreditor borclarının təhlilinin birinci mərhələsi onun tərkibinin, quruluşunun və mütləq və nisbi dəyərlərin dinamikasının öyrənilməsidir. Kredit borclarının vaxtında qaytarılması, işgüzar əlaqələrin qorunub saxlanılması üçün müəssisənin ən vacib

vəzifəsidir, iqtisadi təhlillər isə əlverişsiz tendensiyalar barədə dərhal xəbərdarlıq etmək üçün tərtib edilmişdir ki, bunlardan biri də vaxtı keçmiş borcların olmasıdır.

Sxem 2: Kreditor borclarının analizində əsas məqamlar

Mənbə: Бурцов В.В. 2000

Nağd pula və yaxud da kreditlə satış hesablaşmaların əsas növləri hesab olunurlar. Qeyri-sabit iqtisadiyyat şəraitində əvvəlcədən ödənişin ödənməsinin təmin olunması müəssisənin davamlı fəaliyyəti baxımından əsas amil hesab olunur. Çünki iqtisadiyyat qeyri-sabit fəaliyyət göstərdiyi müddətdə əmtəəni kreditlə almış müəssisənin gələcək vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmur. Gələcəkdə həmin müəssisənin iflasa uğraması və yaxud da digər bu kimi səbəblər üzündən kreditlə almış olduğu məhsulun dəyərini ödəyə bilmirsə, bu artıq müəssisənin fəaliyyətində nəzərəcarpacaq təsir edəcəkdir. Odur ki, iqtisadiyyatın sabit olmadığı dövrlərdə hər bir müəssisə, yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin həmin praktikasından istifadə edərək əmtəələrin dərhal realizə edilməsini və həmin sözügedən realizə prosesinin nağd və ya köçürmə yolu ilə dərhal həyata keçirilməsini tələb etməlidir. Yalnız bu halda müəssisə gözlənilməyən və proqnozlaşdırılması kifayət qədər çətin olan xərclərdən yaxa qurtarmaq imkanını həyata keçirmiş olar.

Təhlil aparan analitik, kreditor borclarının növləri və ödəmə müddətləri barədə mövcud məlumatların etibarlılığına tam etibar etməlidir. Buraya rəhbərlik tərəfindən birbaşa təsdiqdən istifadə, müqavilə və razılaşmaların nəzərdən keçirilməsi,

müəssisənin borc və öhdəliklərindən xəbərdar olan işçilərlə mü sahibələr və borc öhdəlikləri və onların qaytarılması barədə mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünün yoxlanılması daxildir.

Bəzən (xüsusilə kiçik müəssisələrdə) borcların, başqa sözlə balansın natamam qeydiyyatı halları olur. Bir çox halda, məbləğ həqiqi borcdan az ola bilər.

Nəzarət olunmayan girişlər, ədalətli dəyəri müvafiq müşahidə edilə bilən girişlərin mövcud olmadığı dərəcədə ölçmək üçün istifadə olunur və bununla da ölçmə tarixində aktiv və ya öhdəlik üçün bazar fəaliyyətinin az olduqda və ya olmadığı vəziyyətlərə imkan verir. Müəssisə, bazar iştirakçılarının fərziyyələri haqqında məqbul şəkildə mövcud olan bütün məlumatları nəzərə alaraq, müəssisənin öz məlumatlarını daxil edə biləcək şəraitdə mövcud olan ən yaxşı məlumatdan istifadə edərək müşahidə olunmayan girişlər inkişaf etdirir.

Dünya təcrübəsində nağd ödənişlərin ölkənin milli pul valyutası ilə, bəzən isə kredit kartoçkaları vasitəsilə həyata keçirilir. Kredit kartoçkalarına keçid ilk dəfə olaraq Rusiya Federasiyasında baş vermişdir və hesablaşmaların məhz kredit kartoçkaları vasitəsilə aparılması borcların azaldılmasında əsas silaha çevrilmişdir (Бурцов В.В. 2000).

Kreditor borclarının təhlili praktikasında onların vəziyyətinin kreditorlar tərəfindən qiymətləndirilməsi daxil deyildir. Ən başlıcası, kreditor borclarının göstəricilərinin balansın likvidliyi və təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin göstəriciləri ilə əlaqəsinin müşahidə edilməməsidir.

Kreditor borclarının dinamikasında artım, ödəmə və hesablaşma münasibətlərinin planlaşdırılmasına ciddi diqqət yetirilməsinin lazım olduğunu göstərir. Qanuna riayət etmək və səhvlərə yol verməmək üçün şirkət borc qalığının balansın müvafiq maddələrində əks olunmasının düzgünlüyünü təsdiqləyən tam sənədlərə sahib olmalıdır. Sənədlərdə borcun yaranma səbəblərini əsaslandırmaq, onu əldə etməyin real imkanlarını göstərmək lazımdır. Bu sənədlərə kreditor tərəfindən borc tanınması ilə hesablamalar, zəmanət məktubları barışıq aktları daxildir. Müəyyən kreditor üçün borcun qaytarılma müddətinə və borcun qaytarılması və ya yığılması məqsədi ilə tədbirlərin dərhal hazırlanmasına nəzarət

etmək vacibdir. Kreditor borclarının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətləri göstərmək olar:

- kreditor borclarının artımının təşkilatın maliyyə vəziyyətinə mənfi təsirini azaltmaq üçün onların ölçüsünə məhdudiyətlərin qoyulması;
- kreditor borclarının tez bir zamanda qaytarılması üçün bu növ borcların təhlili və nəzarəti üçün məsul strategiyaların formalaşdırılması;
- kreditor borclarının azaldılması üçün likvid olmayan ehtiyatların satışından əldə olunan vəsaitin borc hesablarının bir hissəsinin örtülməsinə yönəldilməsi.

Hal-hazırda müəssisələr qeyri-sabit iqtisadiyyatda, getdikcə ağırlaşan rəqabət mühitində, şirkətlərin yüksək müflisləşməsində və işçilərlə və tərəf-müqabillərlə vaxtında hesablaşmamaq şərti ilə iqtisadi fəaliyyət göstərməlidirlər. Belə bir vəziyyətdə qarşı tərəflərlə hesablaşmalar xüsusi bir xüsusiyyət qazanır və bazarda müəssisələrin gələcək mövcudluğunun əsas elementlərindən birinə çevrilir. Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə qarşı tərəflərlə hesablaşmaların effektivliyini təmin etmək üçün idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında və qəbul edilməsində şirkətlərin müstəqilliyi və məsuliyyəti artır. Kreditor borclarının vəziyyəti, onların ölçüsü və keyfiyyəti iqtisadi qurumun maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Maliyyə vəziyyətinin sabitliyi və dayanıqlığı, müəssisənin səmərəliliyi və gələcək inkişafı perspektivləri əksər hallarda tərəflər ilə hesablaşmaların vəziyyətindən asılıdır. Bu gün beynəlxalq mühasibat standartlarına keçidlə əlaqədar daxili mühasibat sisteminin islahatı kontekstində təşkilatın kreditor borclarının daxili auditinin nəzəri və təşkilati əsaslarının təkmilləşdirilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Gözlənilməz vəziyyətlərlə üzləşən bazar iqtisadiyyatı sistemində hesablaşmalardakı vəsaitlərin dövriyyə sürətinə nəzarətin təşkili kreditor borclarının idarə edilməsində zəruri amildir. Bu problemin həllində potensial tədarükçülərin seçilməsi və müqavilələrdə nəzərdə tutulan malların ödəniş şərtlərinin müəyyənəşdirilməsi vacibdir. Seçim qeyri-rəsmi meyarlara əsaslanır: keçmişdə hesablaşma intizamının gözlənilməsi, alıcıların tələb etdiyi malların dəyərini ödəmək üçün proqnozlaşdırılan maliyyə tutumu, mövcud ödəmə qabiliyyəti

səviyyəsi, maliyyə sabitliyi səviyyəsi, tədarükçünün iqtisadi və maliyyə vəziyyəti və s. Təhlil üçün tələb olunan məlumatlar dərc olunmuş hesabatlarından, ixtisaslaşmış informasiya agentliklərindən və qeyri-rəsmi mənbələrdən əldə edilə bilər. Bir qayda olaraq, qərb ölkələrində daimi müştərilər şərtləri bir çox amillərdən asılı olan malların borcunu ödəyirlər. "2/10 Mal 30" sxemi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bunun mahiyyəti belədir:

A) Malalan, malların alındığı tarixdən etibarən 10 gün ərzində maliyyə təyinatını ödəyərsə, 2% endirim alır;

B) Malların dəyəri kredit dövrünün 11-dən 30-dək ödənildikdə, malalan malların dəyərinin 100% -ni ödəyir;

C) Bir ay ərzində ödəniş edilmədiyi təqdirdə, malalan əlavə cərimə ödəməlidir. - Cərimənin məbləği müddətdən asılıdır.

Kreditor borclarını təhlil edərkən bunların da debitor mənbəli olduğunu unutmamaq lazımdır. Bu səbəbdən təhlil zamanı debitor borc və kredit borclarının uzlaşdırılması tələb olunur. Debitor borclarının kreditordan çox olması, kapitalın debitor borc şəklində dövriyyədən çıxdığını göstərir. Bəzən debitor borclarının kreditör borclarını üstələməsi onların idarə edilməsində müsbət amildir. Bu fikirlə razılaşa bilmərik. Çünki hər bir müəssisə müştərilərdən, xüsusən mübahisəsiz iqtisadi sanksiya alan kreditörlerden alacaqlarını ala bildiyindən asılı olmayaraq, borclarını qaytarmaq məcburiyyətindədir. Buna görə, kreditor borclarını təhlil edərkən müvəqqəti pul çıxışı kimi qəbul edilən debitor borclarını ayrıca təhlil etmək məsləhətdir.

Kreditor borcları idarəsi, borclar ilə əlaqədar şübhəli borclar və zərərlər üçün ehtiyatlar barədə məlumatların təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir. Lakin ölkəmizdə "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu şübhəli borclar üçün ehtiyatların yaradılmasını nəzərdə tutur, lakin nə dövlət, nə də qeyri-dövlət müəssisələri bu məqsədlə ehtiyat yaratmır. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində hesabat prosesində ümumi debitor borcunun faizinə nisbətdə ehtiyat yaratmaq təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Kreditor borclarının məqbul səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi istənilən müəssisə üçün aktual olaraq qalır. Ümumiyyətlə, daxili nəzarət, təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi tərəfindən işin nizamlı və səmərəli aparılması vasitəsi kimi qəbul edilmiş bir sıra təşkilati struktur, metod və prosedurları nəzərdə tutur. Daxili nəzarət qanuni tələblərə uyğunluğa, mühasibat sənədlərinin düzgünlüyünə və tamlığına, etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında aparılmasına, səhvlərin və təhriflərin qarşısının alınmasına, təsərrüfat subyekti daxilində və onun qüvvələri tərəfindən təşkil olunmuş əmr və sərəncamların icrasına nəzarət və yoxlanmanı əhatə edir. Bu gün bir çox təsərrüfat subyekti qarşı tərəflərlə hesablaşma vəziyyətinin daxili nəzarətini aşağıdakı tədbirləri görərək təmin edir:

– təşkilatın şöbələri arasında funksiyaların bölüşdürülməsi;

müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsini yoxlamaq və hesablaşmaların aparılmasına cavabdeh subyektlərindən milyonlarla dollarlıq şübhəli və ümitsiz borcların olması bu cür tədbirlərin effektivliyinə şübhə yaradır və yeni tapmağın aktuallığını bir daha vurğulayır. Hal-hazırda, bütün təşkilatların istehsal və təsərrüfat fəaliyyətində anlaşılmazlıq vermək çətin olan ticarət kreditləşməsinin nəticəsi olaraq kreditor borclarının qaçılmazlığı barədə geniş fikir mövcuddur. Hər hansı bir iqtisadi qurumun rəhbərliyi alıcılardan və müştərilərdən alınacaq borcların məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlərin itirilmiş bir hissəsi olduğunu başa düşür, bu səbəbdən ən vacib vəzifələrdən biri ticarət üçün açıq bir strategiyanın hazırlanması adlandırılıla bilər effektiv bir satış siyasətinin təmin edilməsi məqsədi əsasdır. Borc vəsaitlərinin bacarıqlı və effektiv istifadəsi, təşkilatların fəaliyyətindən əldə olunan mənfəəti maksimum dərəcədə artırmağa kömək edir ki, bu da təşkilatın borc borclarını idarə etmək ehtiyacını nəzərdə tutur (Исаченко М.Б. 2014: с.125).

Kreditor borclarının dövriyyəsinin miqdarı və müddəti podratçıların kredit şərtlərindən asılıdır. Cari ehtiyacların maliyyələşdirilməsi üçün qısamüddətli kreditlərin istifadəsi, yüksək maliyyətləri səbəbindən bu gün populyar deyil. Bir layihəni maliyyələşdirərkən, bir qayda olaraq həm öz həm də borc vəsaitlərindən istifadə olunur və maliyyələşdirmə mənbələrinin qiyməti orta çəkili olaraq hesablanmalıdır.

Yuxarda yazdıqlarıma əlavə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, kreditor borclarını təhlil edən zaman korrektə edilmiş göstəricilər nəzərə alınır və bizə daha düzgün təsvir yaratmaqda kömək edir. Ümumiyyətlə, hesabatları hazırlamağımızın əsas məqsədi onun istifadəçi qruplarına qərar vermə üçün düzgün və hərtərəfli məlumat ötürməkdir, bunun üçün də təhlil metodikasının təkmilləşdirilməsi ən başlıca şərtidir. Düzgün və aydın şəkildə təhlil olunaraq göstərilən məlumat bizə daha faydalı informasiya ötürmək qabiliyyətindədir və bunun üçün də kreditor borcları haqqında əlavə izahlı qeydlər göstərilən zaman vaxt amili mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bunlardan başqa son ilin beynəlxalq təcrübəsinə baxsaq və bəzi hesabatlara nəzər yetirsək görə bilərik ki, COVID-19 -un şirkətin müxtəlif hesablarına necə təsir etdiyini Maliyyə Hesabatlarının izahlı qeydlərində vurğulayırlar ki, hesabat təhlil olunan zaman düzgün qərarlar qəbul oluna bilsin. Bu da bizə bir daha sübut edir ki, istər kreditor borcları hesabını, istərsə də digər hesabları təhlil edən zaman müəyyən iqtisadi amillər mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

3.3. Kontragentlərlə hesablaşmalar üzrə mühasibat uçotunun auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi

Malsatan və podratçılar hesablaşmaların auditini demək olar ki, bütün iqtisadi qurumlar üçün əsas yoxlama elementidir. Bu cür hesablamalara yalnız satış və alış müqavilələri çərçivəsində əməliyyatlar deyil, müxtəlif mübadilə əməliyyatları, qarşılıqlı tələblərin əvəzləşdirilməsi, mübadilə əməliyyatları, öz və ya üçüncü şəxslərin vekselləri ilə hesablaşmalar və s. maliyyə hesabatları daxildir.

Yoxlamanın əsas məqsədi borcun qaytarılmasının qanuniliyi və vaxtında yerinə yetirilməsi, hesablamaların düzgün uçotu və tələb olunmayan borcun səbəblərinin aradan qaldırılması üçün təşkilat rəhbərliyi tərəfindən görülən tədbirlərdir vəsait ödəyicisi ilə alıcısı arasında hesablaşma forması razılaşma və ya razılaşma ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, müəssisələr, ümumi razılığa əsasən, banklardan yan keçərək qarşılıqlı borcların əvəzləşdirilməsini həyata keçirə bilirlər. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaları hesablamaq üçün eyni adlı hesab istifadə olunur.

Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar mühasibat uçotu sistemindəki əməliyyatların əks olunmasını yoxlamaqla yanaşı, ilkin mühasibat sisteminin qiymətləndirilməsinin az əhəmiyyət kəsb etmədiyi mühasibat uçotu obyektidir. Bu, ilk növbədə həmin əməliyyatları rəsmiləşdirən demək olar ki, bütün sənədlərin təşkilata kənardan gəlməsi ilə əlaqədardır. Yoxlama zamanı auditor aşağıdakılara diqqət yetirməlidir (<https://playsmart24.ru/perevody/audit-raschetov-s-postavshchikami-i-podryadchikami-kokshetau-etapy-audita.html>):

- İlkin sənədlərin yaradılması və yoxlanılması mərhələsində nəzarətin olmaması;
- Əksikliklərin bərpasının və səhv tərtib edilmiş sənədlərin düzəldilməsinin mürəkkəbliyi;
- Təsdiqedic sənədlərin gec alınma ehtimalı;
- Bu əməliyyatların yerinə yetirilməsini təsdiqləyən ilkin sənədlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin birləşdirilməməsi.

Risk faktorları, habelə müxtəlif növ sui-istifadə halları malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda ilkin mühasibat sisteminin öyrənilməsinə tələb edir. Belə bir təhlil auditorun mühasibat uçotunun bu hissəsi üçün əsas audit prosedurlarına yaxınlaşmağa daha çox hazır olmasına, eləcə də yoxlanılan populyasiyada elementlərin seçilməsi üçün seçmə ölçülərini və metodlarını əsaslı şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Bundan əlavə, ilkin mühasibat sisteminin ilkin təhlili auditor tərəfindən audit sübutu kimi istifadə ediləcək ilkin mühasibat sənədlərinin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqata əsasən, bir plan və bir yoxlama proqramı tərtib edilir, bu bölmə daxilində fərdi mühasibat sahələrində seçmə ölçüləri və test edilmiş populyasiyanın elementlərinin seçilməsi metodları müəyyənləşdirilir. Hesablaşmaların auditi zamanı aşkar olunan tipik səhvlər-məhsulların tədarükü, ilkin sənədlər və ya onların natamam icrası üçün müqavilələrin olmaması, mühasibat hesablarının səhv yazışmaları, ƏDV üçün vergi tutulan bazanın səhv təyin edilməsini aid etmək olar.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlanılması və nəticədə kreditor borclarının təftişi müddətinə sona çatdığı borcların müəyyənləşdirilməsinə kömək

edir. Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaları yoxlayarkən, həyata keçirilmiş əməliyyatların sənədləşdirilmiş əsaslarını tapmaq, sənədlərin həqiqiliyinə və düzgün şəkildə yerinə yetirilməsinə əmin olmaq lazımdır. Yoxlama zamanı auditor aşağıdakılara diqqət yetirməlidir (<https://playsmart24.ru/perevody/audit-raschetov-s-postavshchikami-i-podryadchikami-kokshetau-etapy-audita.html>):

- məhsulların tədarükü (işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi) üçün müqavilələrin olub-olmaması və icrasının düzgünlüyü;

- kreditor borcları olduqda, yaranma tarixini və yaranma səbəbini təyin etmək lazımdır;

- hesablaşma sənədləri alınmayan inventar əşyaları alındıqdan sonra, alınan bu dəyərlərin ödənilmiş kimi qeyd edildiyini, lakin tranzit olaraq tədarükçülərin anbarlarından götürülüb-çıxarılmadığını və bu dəyərlərin dəyərinin olub olmadığını yoxlamaq lazımdır;

- hesablamaların inventarizasiyasının aparılıb-aparılmaması (nəticələrə yenidən baxmaq və lazım olduqda hesablamaların əks yoxlamasını aparmaq lazımdır);

- maddi sərvətlərin kapitallaşmasının tamlığı. Ödəniş sənədləri üçün onların miqdarı və dəyəri barədə məlumatları, onların yerləşdirilməsi üçün sənədlərin məlumatları (hesab-fakturalar, malgöndərmə sənədləri) və analitik uçot göstəriciləri, məhsul və materialların hərəkəti hesabatları ilə müqayisə etmək lazımdır;

- maddi dəyərlər üçün qiymətlərin təyin edilməsinin düzgünlüyü, tədarük müqavilələrində göstərilən qiymətlərə uyğun olub-olmaması;

- kreditorlarla hesablaşmaların kreditindən məhsulların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyəri üzrə xərclərin silinməsinin düzgünlüyü.

Hesablamaların analitik uçotunun məlumatları sintetik mühasibat hesablarının dövriyyəsi və qalıqlarına uyğun olmalıdır. Baş kitabda yazılan qeydlərin düzgünlüyünün yoxlanılması bütün mühasibat hesabları üzrə dövriyyə və qalıqlar məbləğlərinin hesablanması yolu ilə aparılır. Debet və kredit dövriyyələrinin, habelə debet və kredit qalıqlarının məbləğləri müvafiq olaraq bərabər olmalıdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların mühasibat məlumatları ilə uzlaşdırılması öz önəmini auditin həyata keçirilməsi zamanı göstərir. Audit apararkən firma aşağıdakıları təmin etmək üçün kifayət qədər audit dəlili əldə edir. Əvvəlki hesabat dövrünün malsatan və alıcılarla ilə hesablaşmalar üçün sintetik uçot hesablarında son qalıqlar müvafiq olaraq yoxlanılmış hesabat dövrünün əvvəlinə köçürülmüşdür. Malsatan və podratçılar ilə müqavilələrin yoxlanılması aparılır.

Daxili nəzarət sistemi inkişaf etdirilərkən bütün funksional bölmələrin fəaliyyətinin təşkili üçün vacib sayılan peşəkar meyarlar nəzərə alınmalıdır. Əsas olanlar, tərəflər ilə əməliyyatların həyata keçirilməsində nəzarətin vəzifə və məsuliyyətlərinin dəqiq bir şəkildə bölüşdürülməsində ifadə olunur. Çapraz funksional vahidlərin tərkibi və nəzarət təşkilatın fəaliyyətinin ölçüsündən və xüsusiyyətlərindən asılı olacaqdır.

Şirkətdə daxili nəzarət prosesi həyata keçirilərkən kreditor borclarının dövriyyə göstəricilərinin xüsusiyyətləri izlənilməlidir. Əgər borclar dövriyyəsi nisbəti debitor borclarının dövriyyəsi nisbətini üstələyirsə, vəsait çatışmazlığı ola bilər. Bu, vaxtı keçmiş kreditor borcları və bank kreditləri olacaq əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi üçün əsas rolunu oynayacaqdır. Bu cür fəaliyyətlərin nəticəsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin azalması şəklində görünə bilər. Yuxarıda göstərilən arqumentlərə əsaslanaraq, kreditor borclarına qruplaşdırılan hesablaşmalar üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotu prosesinin aparılmasında müəssisənin praktik fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, tədqiq olunan ərazidə daxili nəzarətin təşkilinin vacibliyi aşkar edilmişdir. Kreditor borclarının daxili nəzarət sisteminin spesifikliyi aşağıdakılara yönəldilmişdir (Макарова О.В., Макеенко Е. 2016: с.74):

- Qarşılıqlı tərəflər arasındakı əlaqəni etibar çərçivəsində inkişaf etdirmək;
- Şirkətdə borc riskinə səbəb olan iflas edən müştərilərin müəyyənləşdirilməsi;
- Vəsaitlərin kredit şəklində cəlb edilməsinin azaldılması;
- Sabitlik, artan likvidlik və ödəmə qabiliyyətinə əsaslanaraq müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;

- Təşkilatın gələcək fəaliyyətini planlaşdırarkən daha dəqiq strateji hesablamalar aparmaq;
- Şirkətin maliyyə axınlarının optimallaşdırılması;
- Ödənişlərin qaytarılması müddətini təyin edən proqnozun həyata keçirilməsi;
- Müddətin bitməsinə görə ümitsiz borcların məbləğində azalma.

Beləliklə, müəssisədə daxili nəzarətdən istifadə daha çox üzvi, mütərəqqi və maliyyə baxımından davamlı şirkət əməliyyatlarının yaradılmasına ayrılmaz bir töhfə verir və bu da mənfəətin artmasına səbəb olacaqdır.

Qeyd olunmalıdır ki, hazırki bazar münasibətləri vəziyyətində auditdə istifadə edilən analitik proseduralara iki tərəfdən baxmaq olar. Birinci vəziyyətdə auditor mühasibat və maliyyə hesabatlarının reallıq və obyektivliyini göstərməyə şərait yaradan parametrlər blokunu müəyyənləşdirir. İkinci vəziyyətdə analitik proseduralar auditin fərqli mərhələlərində tətbiq olunan zəruri auditor proseduraları olaraq nəzərdən keçirilir. Bizə görə, auditdə hesablama proseduralarının tətbiqinin zəruriliyi uçotda, eləcə də mühasibat və maliyyə hesablamalarında əks olunmuş və araşdırmaq üçün seçilmiş göstəricinin reallığının və düzgünlüyünün yoxlanılması vasitəsilə izah edilə bilər. Görünür ki, auditin aparılması vaxtında aşkar olunmuş nöqsanların hamısı barəsində faktların toplanılması analitik proseduralar ilə gerçəkləşir. Ancaq auditor yoxlamalarının aparılması müddətinin limitli olması, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərinin sifarişçi ilə bağlanmış olan müqavilə üzrə əvvəldən razılaşdırılması uyğun auditor proseduralarının seçilməsi problemini meydana çıxarır. Bu vəziyyətdə, bu prosedurlar, fakt yoxlama, yoxlama və yoxlama metodları ilə digər analitik prosedurları ayırmaq üçün obyektiv ehtiyac yaranır.

Qeyd etmək vacibdir ki, bir sıra spesifik audit problemlərinin həlli üçün istifadə olunan analitik prosedurlar lazımi miqdarda sübut və fakt təmin edir. Lakin əksər hallarda analitik prosedurların tətbiqi ilə yanaşı, yoxlamanın konkret nəticələrini təsdiqləyən faktlar əldə etmək üçün əlavə məlumatlara ehtiyac var. Həmin məlumatların araşdırılması mühasibat sistemi vasitəsilə təqdim olunan məlumatların tamlığı, dəqiqliyi və qanuni olması barədə auditor rəyini təsdiqləyir.

Belə bir şəraitdə analitik prosedurların nəticələrinə arxalanmaq müştəri rəhbərliyini Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğu, audit və digər audit xidmətlərinin keyfiyyəti, aşkar edilmiş bütün çatışmazlıqlar, mühasibat və hesabatdakı səhvlər amillərdən asılıdır. təqdimat kimi. Bundan əlavə, beynəlxalq audit standartları çərçivəsində analitik prosedurların nəticələrinə inam dərəcəsinin aşağıdakı amillərdən asılı olduğu vurğulanır.

- 1) məqalələr;
- 2) yoxlamalarda istifadə olunan analitik prosedurların tətbiqi üçün bir alqoritmin mövcudluğu;
- 3) analitik prosedurların tətbiqi ilə əldə edilən nəticələrin dəqiqliyi.

Analitik prosedurların yoxlamaların müxtəlif mərhələlərində istifadə olunduğu məlumdur (planlaşdırma; yoxlamalar aparmaq; audit hesabatı hazırlamaq). Lakin analitik prosedurların məzmunu auditin mərhələlərinə görə dəyişə bilər. SAS 56 “Analitik Prosedurlar” Audit Standartlarına dair Qaydalar (AU, Bölmə 329) zəruri tələb kimi auditin planlaşdırılmasında analitik prosedurların istifadəsini nəzərdə tutur. Buna görə də, audit zamanı auditor müştərinin iş fəaliyyətinə, analitik və sintetik hesab qalıqlarındakı dəyişikliklərə, ticarət əməliyyatlarına və sahibkarlıq subyektləri üçün tipik olmayan münasibətlərə xüsusi diqqət yetirir. Bundan əlavə, faktiki məlumatların keçən ilki məlumatla və cari ilin biznes planı ilə müqayisəsi auditorun əlverişli və əlverişsiz meylləri, standartdan kənarlaşmaları və investisiya və maliyyə fəaliyyətinin xarakterini müəyyənləşdirmək üçün işini asanlaşdırma bilər.

Auditi planlaşdırarkən və apararkən auditor yoxlanılan şəxsin mühasibat sistemini başa düşməlidir. Yoxlama zamanı auditor təsərrüfat subyektinin mühasibat sisteminin təşkilinin mövcud qaydalara uyğunluğunu yoxlamalı və müəyyən edilmiş çatışmazlıqları auditorun iş sənədində əks etdirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatı zamanı aşağıdakı tələblər yerinə yetirilirsə, onda təsərrüfat subyektinin mühasibat sistemi effektiv hesab edilə bilər (Namazova C.B., Kazımov R.N. 2012):

- əməliyyatlar icra müddətini dəqiq əks etdirir;

- əməliyyatlar mühasibat uçotunda düzgün məbləğdə qeyd olunur;
- əməliyyatlar mövcud standartlara və uçot siyasətlərinə uyğun olaraq mühasibat uçotunda düzgün əks olunur;
- mühasibat və hesabat üçün vacib olan əməliyyatların təfərrüatları qeyd olunur.

Yoxlama zamanı bir təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotunun təşkili və aparılması ilə bağlı daxili sənədlərlə tanış olmaq lazımdır. Auditor yoxlamanın nəticələrinə əsasən daxili qaydalar barədə nəticələr çıxarır və onların təkmilləşdirilməsi üçün əsaslı təkliflər verir. Mühasibat siyasəti mühasibat metodlarının məcmusunu təyin edir: ilkin müşahidə, qiymətləndirmə, cari qruplaşdırma və iqtisadi fəaliyyət faktlarının yekun ümumiləşdirilməsi. Mühasibat siyasətlərinə uyğunluğun yoxlanılması auditin bütün digər mərhələlərindən əvvəl olmalıdır. Hesablamaların daxili auditi üçün tədbirlər planına daxil edilməsi üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur:

- Qarşı tərəflərlə bağlanan müqavilələrin qanuni tələblərə və yerinə yetirilən əməliyyatların konkret şərtlərinə uyğunluğunun yoxlanılması;
- Hesablaşmaların inventarlaşdırılması (qarşılıqlı uzlaşma);
- Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların ilkin uçotunun təşkilinin auditi;
- Malsatan və podratçılarla borcların vəziyyətinin yoxlanılması;
- Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar üçün fərdi əməliyyatların uçotunda əks olunmasının düzgünlüyünün yoxlanılması;
- Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların analitik uçotu məlumatlarının konsolidə edilmiş (sintetik) uçot məlumatlarına uyğunluğunun yoxlanılması;
- Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar üçün vergi uçotunun təşkilinin yoxlanılması.

Hər bir fərdi auditin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq daxili auditorlar nəzarət məlumatları baxımından ehtiyaclar əsasında tətbiq ediləcək prosedurların məcmuəsini müstəqil olaraq müəyyənləşdirməlidirlər. Bu, fərdi əməliyyatlara ümumi nəzarətdən qaçınmağa, yoxlamaların dəyərini azaltmağa və təşkilatda

aparılan proseslərin təsirli olduğuna əsaslı təminat verməyə imkan verəcəkdir (Кравцова Ея.П. 2017: с.325).

Bir sıra oxşar funksiyaların yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, daxili audit və audit müəyyən dərəcədə bir-birini tamamlayan daxili nəzarətin müxtəlif formalarıdır. Təftiş komissiyasının fəaliyyətinin əsas məqsədi və həqiqi məzmunu daxili auditin funksiyaları və səlahiyyətlərindən daha dardır və yalnız təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin ölkənin qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun izlənilməsindən ibarətdir. Bizim nəzərimizə görə, obyektiv maliyyə məlumatlarının hazırlanmasına nəzarət, daxili nəzarət sisteminin effektivliyini qiymətləndirmək, riskləri müəyyənləşdirmək və idarə etmək funksiyalarını yerinə yetirə bilən struktur daxili audit şöbəsidir, çünki daxili auditorlar təşkilat rəhbərliyinə həvalə edilmiş xeyli miqdarda nəzarət funksiyasını yerinə yetirmək. Daxili audit şöələrinin əksər ölkələrin müəssisələrində istifadə olunması və praktikada onların effektivliyini təsdiq etməsi də vacibdir (Бурцев В.В. 2015).

Müəssisənin uçot siyasətinin və mühasibat uçotunun auditinin nəticələrinə əsasən, auditor hesabatının bir hissəsi kimi bir audit aktı tərtib olunur. Mühasibat sistemi ilə tanışlıq, mühasibat siyasətinin qiymətləndirilməsi, mühasibat uçotu və sənəd dövriyyəsinin təşkili və təşkili prinsiplərini izah edir. Auditor mühasibat hesabatının hazırlanmasında iştirak edən işçilər arasında məsuliyyət və səlahiyyət bölgüsünə cavabdeh olan bölmələrin təşkilati strukturunu təmsil edir. Auditor təsərrüfat əməliyyatları, mühasibat məlumatları, mühasibat reyestrlərində məlumatların ümumiləşdirilməsi forması və üsulları əsasında dövri maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi qaydasını izah etməlidir (Namazova C.B., Kazımov R.N. 2012).

Qeyd olunması lazımdır ki, auditin son mərhələsində analitik prosedurlardan istifadənin əhəmiyyəti audit təşkilatının planlaşdırma mərhələsində və birbaşa yoxlamaların aparılması prosesində tətbiq olunan analitik prosedurların effektivliyi ilə bağlıdır. Fikrimizə görə, auditin son mərhələsində aparılan maliyyə hesabatlarının ümumi təhlili yeni faktlar aşkar etmir və yalnız digər mənbələrdən əldə edilmiş məlumatların təsdiqinə xidmət edir. Göründüyü kimi, təsərrüfat

subyektlərində yoxlamalar apararkən, analitik prosedurlar öz-özlüyündə şirkətin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətləri prosesindəki çatışmazlıqları və çatışmazlıqları aşkar etməyə qadir deyil. Təcrübədə analitik prosedurların icrası zamanı gözlənilməz nəticələr əldə edildikdə, auditorun aşağıdakı məsələləri həll etməsi məsləhətdir:

- 1) qarşılıqlı asılılığın (qarşılıqlı əlaqənin) “qanuniliyinin” yoxlanılması;
- 2) Audit prosesində istifadə olunan analitik prosedurların düzgünlüyünün yenidən yoxlanılması;
- 3) gözlənilməz nəticələr və göstəricilər üzrə formalaşan alternativ fikirlərin qanuniliyinin nəzərə alınması;
- 4) Tədbirin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün alternativ audit variantlarının hazırlanması.

Analitik prosedurların tətbiqi nəticəsində müəssisənin həqiqi vəziyyətinin nəzərdə tutulandan xeyli fərqləndiyi müəyyən olunarsa, auditor hesab edir:

- 1) əlavə məlumat əldə etmək imkanı;
- 2) Test prosedurları nəticəsində şübhəli miqdarların şiddəti;
- 3) Auditor rəyinin formalaşmasında mənfi nəticələrə təsir etmək imkanı. Bütün bunlardan aydın olur ki, audit zamanı auditin analitik prosedurlarını balanslı və səriştəli şəkildə istifadə edərək daha dəqiq audit nəticələrinə nail ola bilər.

Son olaraq Auditin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bəzi yekun məlumatları qeyd etmək istəyirəm. Daha səmərəli auditin aparılması üçün ilkin mərhələdə şirkətin uçot siyasəti araşdırılaraq düzgün planlama edilmədir və bunun əsasında tətbiq ediləcək audit prosedurları qərarlaşdırılmalıdır ki, ümumi audit işi plana uyğun getsin və səmərəlilik yüksək səviyyədə olsun. Audit yoxlaması zaman ilk görülməli olan iş şirkətin hesabları üzərində analitikanın tətbiq olunmasıdır, analitika nəticəsində kreditor borcları üzərində müəyyən qədər əminlik əldə oluna bilir və bu da ümumi auditin işini asanlaşdıraraq səmərəliliyin qorunmasında başlıca mövqe tutur. Kreditor borclarını audit edən zaman izahlı qeydlərdə mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır, çünki Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda birbaşa göstərilən rəqəmlərə əlavə olaraq, kreditor borclarının əlavə bölgüsü, habelə pulun vaxt dəyərini nəzərə almaqla kreditor borclarının indiki dəyəri orada göstərilir. Audit

işinin yekun nəticəsi şirkətdə hesablanmış və qeyd olunmuş məlumatların doğruluğunu təsdiq etmək, bununlada istifadəçilər qrupunda şirkətin hesabları üzərində əminlik yaratmaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Kreditor borcları firmanın həyata keçirdiyi hesablaşmalarda çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən cari aktiv və öhdəliklərin idarə olunması ilə bağlı problemlər həll edilərkən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu borcun uçotu və təhlili ilə əlaqədar problemlərin idarəetmənin tələblərinə uyğun tənzimlənməsi ən vacib iqtisadi, siyasi məsələlərdən biri hesab olunur.

Tədqiqat materiallarından göründüyü kimi, həm kreditor borclarının miqdarı, həm kreditorların sayı, həm də iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin, eləcə də seçdiyimiz səhmdar cəmiyyətinin vaxtı keçmiş borcları hər il artır. Tədqiqat materiallarının təhlili göstərir ki, vaxtı keçmiş borc daxil olmaqla borcun meydana gəlməsi və illik artımı müəssisə rəhbərləri, mühasiblər, menecerlər, maliyyəçilər, sahibkarlar, təsisçilər, investoqlar və həmçinin maraqlananların hesablaşma münasibətlərinə laqeydlik kimi qəbul edilməməlidir.

Tədqiqat işi zamanı əldə edilmiş nəticələrə uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Kreditor borclarının böyüməsinin qarşısını almaq üçün bir tədbir olaraq, faktura anını satış anı olaraq tanıyan qanunvericiliyin ləğvi;
2. Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat subyektlərinin borclarının 70-80% - ə qədər malların satılması və ya xidmət göstərilməsi ilə əlaqəli olduğundan bu borclarla bağlı tələb şərtlərinin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində əks olunmasını təmin etmək;
3. Bu sahədə güclü iqtisadiyyatı olan Qərbi ölkələrinin mövcud təcrübələrini öyrənmək və borcların azaldılması problemini həll etmək üçün ölkə iqtisadiyyatında tətbiqini təmin etmək;
4. Vaxtı keçmiş və borcların silinməsinin mənbəyini və mexanizmini müəyyənləşdirmək.
5. Malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin dəyəri cari və ya xarici valyuta hesabına köçürülür, satılmış sayılır və hesablaşma məbləğləri Satış hesabının krediti və Malsatanlar və podratçılarla hesablaşmalar hesabının kreditində əks olunur. Bu

cür borcun yaranmasının və böyüməsinin qarşısını almaq üçün qanunverici sənəddə faktura anının satış anı olduğu qaydasını ləğv etmək məsləhətdir.

6. Ölkədə fəaliyyət göstərən bütün iqtisadi subyektlər əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarına qənaət etmək, itkilərin və qeyri-məhsuldar xərclərin azaldılması və ya qarşısının alınması üçün maliyyə təşviqləri tətbiq edirlər. Borclu bir borc götürə bilmədikdə, yüksək faizlə kredit və borc götürməyə məcbur olur, öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir və cərimələr ödəməlidir. Fikrimizcə, kreditor borclarını azaltmaq, bu borcla əlaqəli əlavə xərclər və zərərlərin qarşısını almaq üçün mühasiblər və maliyyə menecerləri üçün maddi təşviqlərin tətbiqi borc probleminin həllində mühüm rol oynayacaqdır.

7. Audit işi başladılarkən ilk olaraq şirkətin uçotu tam şəkildə başa düşülməli və bunun əsasında audit işi aparılaraq auditin səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1994-cü il. № 882.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları 31 dekabr 2017-ci il, Bakı, 101 səh.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları 31 dekabr 2018-ci il, 111 səh.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun Konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları 31 dekabr 2019-cu il, 112 səh.
5. “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” haqqında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Q-01 sayılı 30.01.2017-ci il tarixli qərarı.
6. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının Q-09 nömrəli 30 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı.
7. Abbasov İ.M. (2007) Audit. Bakı, Bakı Biznes Universiteti, 530 səh.
8. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (dəyişikliklərlə). Bakı, 412 səh.
9. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017) Mühasibat uçotu, Bakı, Bakı Az., 424 səh.
10. Əliyev A.T. Azərbaycanda Beynəlxalq Standartlar əsasında Milli Uçot Sisteminin yenidən təşkilinin əsas xüsusiyyətləri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, №2, 2019, səh.99-105.
11. Əliyev M.F. “Bank məhsullarının inkişaf strategiyası”. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2013, №8, s.32-35

12. Quliyev V., Səbzəliyev S.M. (2014) İdarəetmə uçotu, Bakı, “Elm və Təhsil”, 524 səh.
13. Namazova C.B., Kazımov R.N. (2012) “Praktiki audit”. Bakı. İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 272 səh.
14. Novruzov V.T. və başqaları. (2011) “Audit” (Dərs vəsaiti) Bakı, Azərənəşr, 604 səh.
15. Rzayev Q.R. (2002) “Mühasibat uçotu və audit”, “Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 361 səh.
16. Rzayev Q.R. (2012) “Mühasibat uçotu və audit”, Mühasibat Uçotu (Sahələr Üzrə), Dərslik, Bakı, 425 səh.
17. Səbzəliyev S.M. (2003) “Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri”, Bakı, “Elm”, 369 səh.
18. Süleymanov S.M., Kərimov A.M. “Pul vəsaitləri və hesablaşmaların auditı. Maliyyə və uçot”, №6, 2012, səh.33-38.
19. Tanrıverdiyev Q. (2018) “Pul vəsaitləri və sair qısamüddətli aktivlərin uçotu. Kapitalın və öhdəliklərin uçotu” mövzusu üzrə, təlim materialı, Şamaxı, 31 səh.
20. Tanrıverdiyev Q. (2019) “Ehtiyatların və kreditor borcların uçotu” mövzusu üzrə təlim materialı, 16 səh.
21. Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. (2010). “İqtisadi Təhlil” “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, 269 səh.

İngilis dilində

1. “Comparison of Creditor and Debtor Data on Short-Term External Debt”. 32nd Meeting of IMF Committee on balance of Payment Statistics. Tokio, Japan. 2016.

2. Block S.B., Geoffrey H.A., Danielson B. (2016) “Foundation of Financial Management” 16th Edition.
3. Charles E. M/ (2016), “The Basics of Public Budgeting and Financial Management: A Handbook for Academics and Practitioners” 362 p.
4. Simplex D. (2017) “Accounts Book for Recording Income and Expenditure SX10708” 14th Edition. 365 p.
5. Ghasmi H.M. (2016) “Deliberative and comparative study of international financial reporting standards IFRS 9” 1st edition.
6. Thomas R. I. (2009), “Financial Statements: A Step-by-Step Guide to Understanding and Creating Financial Reports Paperback” - August 15, 256 p

Rus dilində

1. Астафьева Д. А. Юрьева Л.В. (2015) Сущность и роль учета и анализа дебиторской и кредиторской задолженности, Актуальные вопросы экономики и управления (II): материалы междунар. науч. конф., стр.77-82.
2. Бурцев В.В. (2015) Как организовать внутренний аудит на предприятии в современных условиях / В.В. Бурцев // Аудит, стр.90-93.
3. Бариленко.В.И. (2019) Комплексный анализ хозяйственной деятельности: учебник и практикум для академического бакалавриата / В. И. Бариленко [и др.] ; под редакцией- Москва: Издательство Юрайт. 455 стр.
4. Богомолов А.М. Управление дебиторской и кредиторской задолженностью как элемент системы внутреннего контроля в организации // Современный бухучет. №5, 2012.
5. Велинуров Т.Р. Специфика оценки дебиторской и кредиторской задолженностей предприятия / Т.Р. Велинуров, Т.В. Трофимова // Международный бухгалтерский учет №3, 2014, стр.33-44.
6. Волчаренко В.А. (2017). Совершенствование управления дебиторской и кредиторской задолженностью предприятия. ладивостокский государственный университет экономики и сервиса, г. Владивосток стр.52-59.

7. Валинуров Т.Р. Специфика оценки дебиторской и кредиторской задолженностей предприятия / Т.Р. Валинуров, Т.В. Трофимова // Международный бухгалтерский учет. 2014. №3. стр.12-22.
8. Савин А.А. (2012) Аудит для магистров: Теория аудита: Учебник / А.А. Савин. - М.: Вузовский учебник, ИНФРА-М, 272 стр.
9. Дмитриева И.М. (2012), Бухгалтерский учет и аудит собственного капитала. Учебное пособие - Москва, 461 стр.
10. Ефимова О.В. Анализ собственного капитала// Бухгалтерский учёт. №1, 2010, стр.95-101.
11. Парушина Н.В. (2012) Аудит: основы аудита, технология и методика проведения аудиторских проверок: Учебное пособие / Н.В. Парушина, Е.А. Кыштымова. - М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 560 стр.
12. Пашков Д.А. (2002) Бухгалтерский учет анализ за рубежом. Минск, 294 стр.
13. Коровина Л.Н., Кобякова С.Н. К вопросу о дебиторской и кредиторской задолженности / Л.Н. Коровина, С.Н. Кобякова // Социальноэкономические явления и процессы. 2013. №7 (053). стр.78-82.
14. Кобелева С.В., Конова О.Ю. Дебиторская задолженность: возникновение, анализ и управление // Территория науки, 2015, №2. стр.109-115.
15. Кравцова Ея.П. (2017) Повышение эффективности системы внутреннего контроля расчетов с контрагентами // Научное и образовательное пространство: перспективы развития : материалы VI Междунар. науч.-практ. конф/ редкол.: О.Н. Широков [и др.] - Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», стр.325-328.
16. Мормуль Н.Ф., Еникеева С.А. Системный подход к управлению дебиторской задолженностью // Экономические и социально-гуманитарные исследования, 2015 №2 (6). стр.85-89.
17. Макарова О.В., Макеенко Е. (2016) Направления внутреннего контроля дебиторской и кредиторской задолженности. И., стр.71-74.

18. Мощенко О.В., Усанов А.Ю. (2012) Методические аспекты аудита расчетов с поставщиками и подрядчиками, стр.43-46.
19. Рожнова О.В., Игумнов В.М. Анализ связанных сторон / О.В. Рожнова, В.М. Игумнов // Известия МГТУ «МАМИ». 2008. №1 (5). стр.283-284.
20. Жминько, С.И. (2013). Теория аудита: Учебное пособие / С.И. Жминько, О.И. Швырёва, М.Ф. Сафонова. - Рн/Д: Феникс, 443 стр.
21. Исаченко М.Б. Управление дебиторской задолженностью и разработка кредитной политики компании // Успехи современного естествознания, 2014, № 12-2. стр.123-126.
22. Овчинникова О.А., Ромадыкина М.Ю. Управление дебиторской и кредиторской задолженностью: практика применения скидок и взаимозачетов // Аудитория, 2015, №2 (6). стр.64-69.
23. Горбулин В.Д., Фокина О.Н. (2013) Дебиторская и кредиторская задолженность. Особенности бухгалтерского и налогового учета. М.: ГроссМедиаФерлаг: РОСБУХ, 127 стр.
24. Ильшева Н.Н. Савостина О.В. Флат Ю.Е. (2018) Особенности учета дебиторской и кредиторской задолженности «Экономика и управление: проблемы и решения» / ООО «Издательский дом «Научная библиотека», г. Москва, 369 стр.
25. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. (2003) Принципы бухгалтерского учета: Пер. с англ./под ред. Я.В.Соколова. 2-е изд., стереотип. - М.: Финансы и статистика. 496 стр.
26. Никифорова Н.А., Донцова Л.В. (2015). Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности. Практикум (гриф УМО). /Донцова Л.В., Никифорова Н.А. 5-е изд., перераб. - М.: «Дело и сервис». - 361 стр.
27. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – М.: ИНФРА–М, 2013. – 512 стр.

28. Соколов Я.В., Бутынец Ф.Ф., Горецкая Л.Л., Панков Д.А. (2005) Бухгалтерский учет в зарубежных странах. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект. 213 стр.

29. Филина Ф.Н. (2018) Дебиторская и кредиторская задолженность: острые вопросы налогообложения: Учебник / М.: Гросс-медиа, 152 стр.

30. Филина Ф.Н. (2018), Финансовый анализ: Учебник и практикум для бакалавриата и специалитета / М.: Гросс-медиа, 285 стр.

31. Финансовый учет и отчетность: учебник для студентов вузов, обучу. по направл. “Экономика” (уровень бакалавриата) /под ред. А. М. Петрова/.- М.: ИНФРА-М. 2015, 464 стр.

32. Флат Ю.Е. (2018) Учет, анализ и аудит кредиторской и дебиторской задолженности организации «Аллея науки», электронный научный журнал, статья в печати, 26 стр.

33. Флат Ю.Е. Полуяхтов И.А. (2018) «Кредитование в сфере малого и среднего бизнеса» XIII Международная конференция «Российские регионы в фокусе перемен» секция «Учет и анализ для управления бизнесом», 228 стр.

34. Чувикова В., Иззука Т. (2015) Бухгалтерский учет и анализ: Учебник/ М.: Дашков и К, 248 стр.

35. Шахбанова Р.Б. (2015) Бухгалтерское дело: Учебное пособие/ М.: Магистр, ИНФРА-М, 2015, 384 стр.

İnternet resursları

1. www.maliyye.gov.az- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin saytı

2. www.stat.gov.az-Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı

3. <https://www.dissercat.com/content/organizatsiya-i-metodika-ekonomicheskogo-analiza-kreditorskoi-zadolzhennosti-i-svyazannykh-s>

4. https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/429/1/%D0%9A%D0%B8%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%90.%D0%90._%D0%A%D0%9A%D0%B1%D0%B7_1033%D0%94.pdf

5. https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/429/1/%D0%9A%D0%B8%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%90.%D0%90._%D0%AD%D0%9A%D0%B1%D0%B7_1033%D0%94.pdf.
6. <http://ask.gov.az/>
7. <http://investaudit.az/>
8. <http://www.e-qanun.az/>
9. <https://muhasib.az/Muhasibat/teshkili/inventarizasiya.php>.
10. https://azkurs.org/movzu-auditor-xidmetleri-marketinqi-audit-ve-auditor-fealiyyet.html#2._Auditor_yoxlamas%C4%B1n%C4%B1n_apar%C4%B1lmas%C4%B1_qaydalar%C4%B1.
11. <https://www.muhasibat.az/hesablasma-%C9%99m%C9%99liyyatinin-ucotu/>.
12. <https://playsmart24.ru/perevody/audit-raschetov-s-postavshchikami-i-podryadchikami-kokshetau-etapy-audita.html>.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Müəssisənin öhdəliklərinin təsnifatı.....	21
Cədvəl 2: Uzunmüddətli kreditör borclarının tərkibi.....	32
Cədvəl 3: Qısamüddətli kreditör borcların tərkibi.....	33
Cədvəl 4: Kreditör borclarının uçotu.....	34
Cədvəl 5: 2017-2019-cu illərdə öhdəliklər, mln.manatla.....	38
Cədvəl 6: ARDNŞ-in kreditör borclarının strukturu və dinamikası (2017-2019-cu illər).....	39
Cədvəl 7: Şirkətdə cari və uzunmüddətli öhdəliklərin dinamikası (2017-2019)....	42
Cədvəl 8: Mənfəət və zərər.....	55

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Törəmə müəssisələrə kreditör borclar.....	33
Sxem 2: Kreditör borclarının analizində əsas məqamlar.....	59

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2017-2019-cu ul tarixinə öhdəliklər, mln.manatla.....	38
Qrafik 2: ARDNŞ-in işçilərə ödəniləcək borclarının dinamikası (2017-2019-cu illər, min manatla).....	39
Qrafik 3: ARDNŞ-in kreditör borclarının dinamikası (2017-2019-cu illər, mln.manatla).....	40
Qrafik 4: Şirkətin ödəniləcək vergilər üzrə borcları, 2017-2019-cu illər üzrə (%-lə).....	41